

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

Əhmədov Yaşar Şöhrət oğlunun

«Bank əməliyyatları və onların vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi »

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı İİM010000 Maliyyə

İxtisaslaşma şifri və adı İİM010003 Bank işi

Elmi rəhbər: i.e.d. prof.Z.F.Məmmədov Magistr proq.rəh: f/prof dos.R.Rzayev

Kafedra müdiri i.e.d. prof. Z.F.Məmmədov

BAKİ 2014

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	4
I FƏSİL.AZƏRBAYCAN BANK SEKTÖRÜNÜN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ BANKLARDA VERGİTUTMANIN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ.....	8
1.1.Bank əməliyyatları anlayışının definisiyası.....	8
1.1.Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsinin nəzəri əsasları.....	15
1.3.Bank fəaliyyətinin vergiyə cəlb edilməsi sistemləri və iqtisadi effektivlik: nəzəri konsepsiyalar.....	31
II FƏSİL.BANKLARDA VERGİTUTMA PROSESİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ... 	46
2.1.Bank əməliyyatlarından vergitutma sahəsində xarici təcrübə.....	46
2.2.Bank fəaliyyətinin effektivliyinin müəyyən edilməsi.....	55
2.3.Azərbaycan Respublikasında bank əməliyyatlarından vergitutma xüsusiyyətləri....	62
III FƏSİL.AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BANKLAR VƏ BANK ƏMƏLİYYATLARINDAN VERGİLƏRİN TƏTBİQİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.....	66
3.1.Bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərinə vergi güzəştləri və vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətin artırılmas yolları.....	66
3.2.Vergi ödəyicilərinin uçotuna nəzarətlə bağlı bankların rolunun təkmilləşdirilməsi..	78
3.3.Azərbaycan bank sistemində vergitutma mexanizmi və nəzarət funksiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	87
NƏTİCƏ.....	89
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	93

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatların və iqtisadi inkişafın yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoyması təkzibedilməz faktdır.

Bu yeni dövrdə – Azərbaycan Respublikasının uzunmüddətli dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafı üçün daha möhkəm əsasların yaradıldığı mərhələdə çoxşaxəli, çoxtərəfli elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına zərurət yaranıb. Ölkənin vergi-büdcə və pul-kredit sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi – strateji inkişafın təminatına imkan yaradan səviyyəyə çatdırılması da həlli vacib məsələlərdəndir. Şübhəsiz ki, transformasiya prosesinin indiki mərhələsində aparılan təkmilləşdirmələr zamanı iqtisadi sistemin elementləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr, bir istiqamətdə aparılan islahatların başqa istiqamətlərlə uzlaşdırılması nəzərə alınmalıdır. Bugünkü islahatlar zamanı qlobal təkmilləşdirilmələrin daha konkret detallar üzrə tamamlanması zəruridir və bu baxımdan nəzəri tədqiqatlarda da təkcə iqtisadi sistemin tənzimlənməsinin ən ümumi problemlərinin araşdırılmasına deyil, tənzimlənmənin müxtəlif altsistemlərinin, daha konkret tənzimlənmə məsələlərinin təhlilinə ehtiyac yaranıb. İqtisadi problemlərin detallar üzrə tədqiqi ilə strateji iqtisadi siyasət kursunu - ölkənin dayanıqlı inkişafına yönələn kursu daha da zənginləşdirməyə imkan verən elmi-praktik nəticələri aşkarlamaq mümkündür. Bu baxımdan bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini aydınlaşdırmağa yönələn tədqiqat işi də kifayət qədər aktual hesab edilə bilər. Çünki bu mövzu daxilində, bir tərəfdən, fiskal siyasətlə monetar siyasətinin daha optimal uzlaşdırılması məsələlərini təhlil etmək və makroiqtisadi tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsinə yönələn nəzəri təkliflər müəyyənləşdirmək mümkündür. İkinci tərəfdən, son illərdə kifayət qədər inkişaf edən vergitutma sisteminin ardıcıl təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənən nəticələr əldə oluna bilər. Tədqiqatla müəyyən etmək olar ki, müxtəlif nəzəri baxış və yanaşmalara, xarici təcrübələrə istinadla birgə transformasiya və posttransformasiya mərhələsində bank əməliyyatlarının

optimal vergitutma sistemlərinin formalaşması üçün müəyyən qədər fərqli nəzəri əsaslara güvənmək gərəkdir. Bu və başqa cəhətlərdən aydındır ki, tədqiqat mövzusu kifayət qədər aktualdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Vergitutma probleminin ən müxtəlif tərəfləri nəzəri cəhətdən olduqca əhatəli araşdırılıb. Vergitutma ilə bağlı ilkin elmi dünyagörüşləri - sistemli elmi baxışlar qədim Yunanıstan və Romada təşəkkül tapmışdı və Aristotelin, Platonun, Ksenofantın əsərlərində dövlət vergi gəlirləri barədə məlumatlar verilirdi. Orta əsrlər Şərqində də vergi nəzəriyyəsi kifayət qədər inkişaf etmişdi və Nəsirəddin Tusinin əsərlərində yalnız vergilər barədə məhdud məlumatlar verilmirdi. Tusi vergitutmanın effektivliyi, ədalətliliyini elmi cəhətdən əsaslandırırdı. Rəşidəddinin, Məhəmməd Naxçıvaninin əsərlərində də vergilər, dövlət maliyyə sistemi əhatəli araşdırılır.

Azərbaycan alimləri D.Bağirov, M.Həsənlı, A.Kərimov, B.Xankişiyev, Y.Kəlbiyev, T.Paşayev, V.Zeynalovun elmi tədqiqatlarında postsovet mühitində vergi sisteminin formalaşması, vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, vergitutma işinin təşkili, vergi uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı elmi-praktik əhəmiyyətə malik nəticələr əldə edilib.

Vergitutmanın bu və başqa ümumi problemləri çox geniş tədqiq olunsada, bəzi spesifik məsələlər, o cümlədən bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb olunması məsələsi tam ətraflı araşdırılmayıb. buna görə də postsosializm mərhələsində bank əməliyyatlarından vergitutmanın təkmilləşdirilməsi məsələlərinin elmi tədqiqinə ehtiyac böyükdür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi bank əməliyyatlarından vergitutmanın effektiv sisteminin formalaşması üçün elmi-nəzəri əsaslar müəyyənləşdirmək, kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi sistemlərini təkmilləşdirməyə yönələn elmi-praktik nəticələr aşkarlamaqdır. Bu məqsədin gerçəkləşməsi üçün tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələrin həlli reallaşacaqdır:

- Müxtəlif nəzəri mənbələrin təhlili ilə bank fəaliyyətinin vergiyə cəlb edilməsinin

konseptual nəzəri əsaslarının öyrənilməsi;

- Bank fəaliyyətini vergiyə cəlb etməyə aid nəzəri baxışların təhlili və bu təhlillər əsasında konkret tarixi, sosial-iqtisadi mühit üçün – transformasiya və posttransformasiya mərhələsi üçün bank əməliyyatlarını vergiyə cəlb etmənin optimal təşkili üsullarının müəyyənləşdirilməsi;

- Kredit təşkilatlarını vergiyə cəlb etmənin xarici təcrübələrinin araşdırılması və bu təcrübələrdən yaradıcı istifadə imkanlarının aşkarlanması;

- Azərbaycanın kredit təşkilatlarında vergitutmanın mövcud vəziyyətinin kompleks təhlili və vergitutmanın kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin effektivliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi;

- Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsinin hüquqi əsaslarının təhlili, qanunvericilikdəki boşluqların müəyyənləşməsi və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinə yönələn təkliflərin aşkarlanması;

- Ölkədəki müxtəlif kredit təşkilatlarının praktik nümunələri əsasında müasir vergi menecmentinin effektivlik səviyyəsinin tədqiqi və vergi menecmentinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşməsi.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya işinin nəzəri-metodoloji əsasını müxtəlif iqtisadi və maliyyə nəzəriyyəsi cərəyanlarının nümayəndələrinin əsərləri, Azərbaycan Respublikasının vergi və bank qanunvericiliyi, dövlət iqtisadi inkişaf və islahat proqramları təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məcmuələri, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin statistik məlumatları, Milli Bankın statistik nəşrləri, xarici statistik məcmuələr təşkil edib.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyekt bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi sistemləridir. Tədqiqatın predmeti bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi sistemlərinin təkmilləşməsi istiqamətləridir.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Tədqiqatın elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

- vergitutmanın fundamental nəzəri əsaslarının, təməl prinsiplərinin, müxtəlif ölkələrin vergi praktikasının təhlili ilə müəyyən edilmişdir ki, hər bir ölkə vahid nəzəri əsaslar və prinsiplər üzərində fərqli vergitutma konstruksiyaları qurmalıdır və ayrı-ayrı ölkələrdə bank fəaliyyətinin vergiyə cəlbə də belə bir yanaşma əsasında reallaşdırılmalıdır. Aşkara çıxarılmışdır ki, praktik vergitutma sistemi, o cümlədən bank fəaliyyətinin vergiyə cəlbə ölkədəki hüquqi, iqtisadi, etik gerçəkliklərə uyğun formalaşdırılmalıdır;

- bank əməliyyatlarının həcmi ilə bu əməliyyatlardan vergitutma dərəcələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin mövcudluğu aşkara çıxarılmışdır və müəyyən edilmişdir ki, bank əməliyyatlarına tətbiq edilən yüksək vergi dərəcələri son nəticədə investisiya fəallığının azalmasını şərtləndirir;

- bank fəaliyyətinin vergiyə cəlb olunması sistemlərinin təkmilləşdirilməsinin əsas xətlərindən birinin hüquqi əsasların təshih edilməsindən ibarət olduğu diqqətə çatdırılmış və müəyyən edilmişdir ki, perspektivdə bank əməliyyatlarının kompleks sistem üzrə vergitutmaya cəlbini, maliyyə xidmətlərindən ƏDV tutulmasını, implicit vergi dərəcələrinin – məcburi ehtiyat normalarının azaldılması ilə birgə bu normaların müctəlif müddətli depozitlər üzrə differensiasiyasını təsbit edən hüquqi dəyişikliklər zəruridir. Beynəlxalq mühasibat standartlarına keçidin və eyni zamanda bank əməliyyatları üzrə mənfəət vergisinin hesablama metodu əsasında tutulmasının zərurəti aşkarlanmışdır;

- bank sektorunda vergi menecmentinin əsas vəzifəsinin qanunvericilik daxilində kredit təşkilatlarının vergi ödənişlərinin minimallaşdırılması olması göstərilmiş və aşkar edilmişdir ki, vergi öhdəliklərinin minimallaşdırılması pul axınlarının diskontlaşdırılması metodları əsasında müəyyən olunmalıdır;

- bank sektorunda vergi menecmentinin effektivliyinin bütövlükdə korporativ idarəetmənin səmərəliliyindən asılı olduğu aşkara çıxarılmış və bu baxımdan kredit

sektorunda yüksək korporativ idarəetmə standartlarına keçidin zərurəti əsaslandırılmışdır;

- bank sferasında effektiv vergi menecmentinin formalaşması üçün vergi menecmentinin strateji və texniki pillələrə ayrılmasının gərəkliyi müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəticələri fiskal və pul siyasətinin formalaşmasında vergitutma işinin və vergitutmanın hüquqi əsaslarının təkmilləşməsində, bank sektorunun inkişaf proqramlarında, banklarda vergi menecmentinin təşkilində istifadə üçün yararlı ola bilər.

Tədqiqatın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir..

Fəsil 1. Bank əməliyyatları və banklarda vergitutmanın əsas prinsipləri

1.1. Bank əməliyyatları anlayışının definisiyası

Kommersiya banklarının funksiyaları həm də onunla ifadə olunur ki, onlar çox mürəkkəb bazar iqtisadiyyatı və dünya-iqtisadi münasibətlər sistemində bazarın digər iştirakçıları – istehsalat müəssisələri, ticarət təşkilatları, qeyri-bank maliyyə sektoru və əhali (onların pul axınları üçün) üçün sanki bələdçidir.

Kommersiya bankı müştərilərə iki zəruri fundamental xidməti göstərən vasitəçi təşkilatdır: kredit xidmətləri – iki müxtəlif müştəri qrupuna, onlardan biri, banka öz vəsaitlərini (bankın passiv kredit əməliyyatları) etibar etməklə, özü bankı kreditləşdirir, digəri isə, bankdan borc pul almaqla (bankın aktiv kredit əməliyyatları), bankda kreditləşir və hesablaşma-ödəniş xidmətləri (çox vaxt kassa xidmətləri ilə birlikdə) – özünün bütün müştərilərinə.

Bank fəaliyyətinin əhəmiyyətli xüsusiyyətləri sırasına, bir qayda olaraq, aşağıdakılar aid edilir:

1) bank resurslarında cəlb olunmuş və borc vəsaitlərinin üstünlük təşkil etməsi, bu, ilk öncə, əmanətçilərin və kreditorların vəsaitlərinin effektiv istifadəsinə görə yüksək məsuliyyətin yaranmasına səbəb olur;

2) maliyyə bazarlarının fəaliyyət parametrlərinin həddindən artıq hərəkətliliyi, dəyişkənliyi, bu, təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi, sosial və digər səbəblərlə bağlıdır, əməkdaşlardan, təhlilin və əməliyyatların aparılmasının keyfiyyətinə zərər vurmada, daim analitik gərginlik və yüksək operativlik tələb edir;

3) iqtisadiyyatın, demək olar ki, bütün sahələrini təmsil edən ən müxtəlif müştərilərlə daim və eyni anda işləmək, onların ziddiyyətli maraq və məqsədlərini ən müxtəlif, qətiyyənlə uyğun gəlməyən tendensiyalara, hər bir verilən anda mövcud maliyyə alətlərinə, müxtəlif valyutalara malik bazarlarda uzlaşdırmaq zərurəti;

4) bank məhsullarının (xidmətlərin) qeyri-maddi xarakteri və bankın, demək olar ki, bütün bölmələrinin hər bir belə məhsulun istehsalında iştirakının zəruriliyi.

Kommersiya banklarının resursları iki mənbədən ibarətdir.a) xüsusi vəsaitlər;b) cəlb olunmuş vəsaitlər.

Xüsusi vəsaitlərin tərkibinə səhmdar kapital, ehtiyat və digər fondlar, bölüşdürülməmiş mənfəət və digər mənbələrin daxil olduğu özünəməxsus xüsusi kapital aiddir. Bankın xüsusi kapitalı onun fəaliyyətinin birinci günündən əsaslandığı dayaq rolunu, həmçinin onun, sonuncu müdafiə xətti rolunu oynayır.

Cəlb olunmuş vəsaitlərin tərkibinə kreditlər, depozitlər, müştərilərin cari, hesablaşma hesablarındakı, müxbir hesablarındakı vəsaitlər və digər vəsaitlər aiddir.

Xüsusi vəsaitlərin tərkibinə səhmdar kapital, ehtiyat və digər fondlar, bölüşdürülməmiş mənfəət və digər mənbələrin daxil olduğu özünəməxsus xüsusi kapital aiddir. Bankın xüsusi kapitalı onun fəaliyyətinin birinci günündən əsaslandığı dayaq rolunu, həmçinin onun, sonuncu müdafiə xətti rolunu oynayır.

Cəlb olunmuş vəsaitlərin tərkibinə kreditlər, depozitlər, müştərilərin cari, hesablaşma hesablarındakı, müxbir hesablarındakı vəsaitlər və digər vəsaitlər aiddir.

Bankların öhdəlikləri - banklar tərəfindən vəsaitlərin cəlb olunması və onun resurslarının formalaşması üzrə əməliyyatlarıdır. Bu əməliyyatların köməyi ilə banklar mənfəət əldə etmək məqsədi ilə kredit verilməsi, qiymətli kağızlara sərmayə qoyulması və s. üçün vəsaitlər toplayırlar. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində bank passivlərinin formalaşması və onların strukturunun optimallaşdırılması, öhdəliklərin mənbələrinin keyfiyyətə səmərəli idarə olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Öhdəliklər həmçinin kreditorun hər hansı vəsait və ya əmlak üzərində öz hüquqlarının itirilməsi və ondan imtina etməsi kimi digər vasitələrlə də ödənilə bilər. Öhdəliklər keçmiş dövrlərin əməliyyatları (hadisələri) nəticəsində yaranır.

Maliyyə hesabatlarında öhdəliklər aşağıdakı qaydada təsnifləşdirilir: tələb olunanadək və 1 ayadək; 1 aydan 3 ayadək; 3 aydan 6 ayadək; 6 aydan 1 ilədək və 1 ildən

yuxarı.

bankın öhdəliklərində depozitlərlə (Depozit – müvafiq müqavilə şərtləri ilə faizlər və ya komisiyon haqqı ödənilməklə və ya ödənilmədən müştərilərin (əmanətçilərin) tələbi ilə qaytarılmasını və ya başqa hesaba köçürülməsini nəzərdə tutan bankın balansında aparılan cari, əmanət (depozit) və ya digər hesaba qoyulmuş və ya köçürülmüş pul vəsaitidir) bağlı əməliyyatlar mühüm rol oynayır. İqtisadi məzmununa və istifadə müddətlərinə depozitlərin tərkibi iki hissədən ibarətdir: tələb olunanadək depozitlər və müddətli depozitlər. Tələbolunanadək depozit onun sahibi tərəfindən bank hesablarına köçürülən və onun sahibinin ehtiyac yarandıqda tələb etdiyi depozit formasıdır. Bu vəsaitlər cari depozit hesablarında saxlanılır. Müddətli depozitlər hesablara köçürülərkən müəyyən edilmiş müddət ərzində bank hesablarında saxlanılan vəsaitlərdir.

Müddətli depozitlər üzrə hesablara sertifikatlar, veksellər, əhalinin məqsədli və müddətli əmanət hesabları, həmçinin əvvəlcədən müddəti müəyyən edilməyən lakin asanlıqla təyin edilə bilən hesablar aiddir. Belə hesablara büdcə vəsaitlərinin saxlandığı və kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirildiyi və s. Hesablar aid edilə bilər. Başqa banklardan alınmış depozitlər də müddətli adlanırlar, çünki belə vəsaitlər həmişə, bir qayda olaraq əvvəlcədən müəyyən edilmiş müddətə alınır.

Müddətli depozitlərin bir çox parametrləri, o cümlədən subyektləri, məbləğləri, müddətləri, qəbulu və qaytarılması qaydaları, istifadə üsulları kommersiya banklarının vəziyyətindən asılı olaraq çox fərqli və müxtəlif ola bilər. Bu, bankların öz fəaliyyətlərində seçmiş olduqları istiqamətlərdən, onların maliyyə vəziyyətindən və malik olduqları imicdən asılı olur.

Əmanət sahibləri verdikləri pul qədər banklardan alacaqlı olurlar. Başqa bir sözlə, pulunu banka qoyan bir kimsə banka kredit vermiş olur. Bir sıra ölkələrdə ödəmələrin böyük bir hissəsi (təxminən 90%) banklar vasitəsilə olur. Pulun banknot yerinə əmanət şəklində bankda tutulması əmanətçiyə gəlir gətirir. Müddətləri baxımından

əmanətləri aşağıdakı şəkildə sıralamaq mümkündür: müddətsiz əmanət; müddətli əmanət.

Banklardan istənilən an çıxarılmaq üzrə qoyulan əmanətlərə müddətsiz, müəyyən bir müddət sonunda götürülmə ilə qoyulan əmanətlərə isə müddətli əmanət deyilir. Tələb olunanadək depozitlər müxtəlif bank hesablarındakı vəsaitlərin sahibinin pul və hesablaşma sənədlərini yazmaqla birinci tələbdən əldə edə bilməsidir. Bunlara hüquqi şəxslərin cari və hesablaşma hesabında saxlanılan vəsaitlər, müxtəlif təyinatlı fondların vəsaitləri, hesablaşmalardakı vəsaitlər, digər kreditorların vəsaitləri, digər bankların müxbir hesablarındakı vəsaitlərin qalığı, fiziki şəxslərin tələb edilənədək əmanətlərdəki vəsaitləri və s. aiddir. Depozit sahiblərinin kateqoriyalarından asılı olaraq depozitləri hüquqi və fiziki şəxslərin depozitlərinə bölmək olar. Depozit əməliyyatının subyekti banklar və pulun sahibləri olan kreditorlar, obyekt isə banka verilən pullar sayılır. Bu hesabın sahibi üçün üstünlüyü onun yüksək likvidli olmasıdır. Ancaq onlar üzrə faizlər ya ödənilmir, ya da aşağı faiz müəyyən edilir.

Nəzərə alsaq ki, dünya bank təcrübəsində bankların cəlb etdiyi vəsaitlərin əsas hissəsini (təqribən 60-70 %ni) müddətli depozitlər təşkil edir, bizdə müddətli depozitlərin ümumi depozitlərdə xüsusi çəkisi 2-3 dəfə aşağıdır. Müxtəlif növlü depozit və əmanətlər üzrə ödənilən faiz siyasəti stimullaşdırıcı rola malik olmalı və müştəriləri öz vəsaitlərini nəinki qısa müddətə, hətta uzun müddətə banklarda saxlamağa təhrik etməlidir.

Bankların əsas xərcləri depozit və əmanət xidməti ilə bağlıdır. Cəlb edilmiş vəsaitlərin tərkib hissəsindən biri də əmanət qoyuluşlarıdır. Yerli təcrübədə əmanət hesabları yalnız fiziki şəxslərə, xarici təcrübədə isə həm də qeyri-kommersiya təşkilatlarına və işgüzar firmalara da açılır. Fiziki şəxslər üçün açılan əmanət qoyuluşlarının müxtəlif növləri vardır: müddətli, uduşlu, məqsədli və s.

Azərbaycan Respublikasında mövcud bank qanunvericiliyinə uyğun olaraq əhalinin əmanətləri bütün banklar tərəfindən, onların nizamnaməsində belə

əməliyyatların aparılması üçün Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının verdiyi lisenziya əsasında qəbul edilə bilər.

Əmanətçi ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən bank əmanətçinin qoyduğu pul vəsaitini saxlamağı, əmanət üzrə faiz şəklində və bankların təklif etdiyi başqa formada gəlir ödəməyi, əmanətlə hesablaşmalar üzrə əmanətçinin tapşırıqlarını yerinə yetirməyi tutulmuş şərtlərlə və qaydada geri qaytarmağı öhdəsinə götürür.

Banklar ilk növbədə müştərilərin vəsaitlərini cəlb etmək və ya onların vəsaitlərini özündə saxlamaq üçün onlara kifayət qədər yüksək faiz gəliri əldə etməyi təmin etməlidir. Digər tərəfdən isə banklar kifayət qədər yüksək faiz dərəcəsindən qaçmalıdırlar.

Hal-hazırda isə banklar depozit və əmanət əməliyyatları üzrə faiz siyasətini təyin etməkdə sərbəstdirlər. Kommersiya banklarının bu cür siyasətinə müəyyən amillər təsir göstərir. Bankların faiz dərəcəsinə təsir göstərən əsas amillərdən biri Mərkəzi Bankların apardığı uçot siyasətidir. Çünki uçot siyasətinin aşağı düşməsi və ya qalxması kommersiya banklarının ssuda və depozitləri üzrə faizlərinin aşağı düşməsinə və ya qalxmasına səbəb olur. Mərkəzi bankların açıq bazarda apardığı əməliyyatlar da kommersiya banklarının faiz siyasətinə təsir göstərən pul-kredit tənzimlənməsinin əsas metodlarından biridir.

Düzdür, bu gün depozit problemi ilk növbədə banka inamla bağlıdır. Ona görə də, depozitin səviyyəsi, artma meyli bu təsiri özündə demək olar ki, həmişə əks etdirir. Depozitlər içərisində vacib yeri tələb edilənədək depozitlər tutur. İnkişaf etmiş ölkələrdə müştərinin tələbi ilə nağdlaşdırılan və ya başqa hesaba dərhal köçürülən depozitlərdən vəsait çeklərlə silinir. Onu da qeyd edək ki, ödəmə dövriyyəsinin böyük əksəriyyəti bu çeklərlə aparılır. Bu hesablar üzrə müştərilərə ya faizlər ödənilir, ya qanunvericiliklə qadağan olunur, ya da bankın xidmət haqqında güzəştləri ilə müşayiət olunur. Bu əmanətlərin təklifi vacib bank xidmətləri olduğundan ödəmə sistemi tez bir zamanda effektivliyini artırdı, işgüzar əməliyyatlar sadələşdi, tezləşdi və təhlükəsizləşdi. Bu gün

banklar müddətli əmanətlər xidmətindən geniş istifadə edir. Müddətli əmanət dedikdə müəyyən müddətə bankın istifadəsinə verilən, tələb edilənədək əmanətdən daha yüksək faizli depozit başa düşülür. Bank «portfeli»ndə bankların 2 cür müddətli əmanət qəbul etdiyi göstərilir: xüsusi müddətli əmanətlər və götürülməsi barədə qabaqcadan xəbərdarlıq edilən əmanətlər. Qaydaya görə, bu əmanət növündəki vəsait müddət qurtaranadək (bloklaşdırılır) və bank tamamilə ondan istifadə edir. Vəsait vaxtında götürülməzsə, o cari hesabdakı kimi istifadə olunur. Adətən müddətlər 4 qrupa bölünür: 30-89 gün, 90-179, 180-359 və 360-dən çox. Bir qayda olaraq müddət uzandıqca faiz dərəcəsi artır. Amma uçot dərəcəsinin aşağı düşəcəyi proqnozu varsa, bu qayda pozula bilər. Faizin müddətlərarası dəyişilməsi şərtləri də ola bilər.

Bir qayda olaraq bank balansının kapital hissəsinə aşağıdakılar daxildir: Adi səhmlər; İmtiyazlı səhmlər; Səhmlərin buraxılışından əldə edilmiş əlavə vəsaitlər; Aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi; Bölüşdürülməmiş mənfəət; İlin əvvəlindən cari tarixədək mənfəət.

Bankın məcmu kapitalı iki hissədən ibarət olur. Birincinin tərkibinə Nizamnamə kapitalı + Səhmlərin emissiyasından əlavə vəsait + Bölüşdürülməmiş xalis mənfəət (İdərəcəli kapital) və Cari ilin mənfəəti + Ümumi ehtiyatlar + Kapitalın digər vəsaitləri (İdərəcəli kapital).

Kapitalın məbləği kapitalın aktivlərin və öhdəliklərin həcmindən asılıdır. Kapital bankda iştirak payı olan tərəflərin dividend alınması və ya kapitalın ödənilməsinə münasibətdə müxtəlif hüquqlara malik olma faktını əks etdirir. Mənfəət, bankın fəaliyyətinin effektivlik dərəcəsinin ölçüsü və ya investisiyalardan (səhmlərdən) daxil olan səmərənin ölçüsü üçün əsas kimi istifadə olunur. Mənfəətin ölçüsü ilə bilavasitə əlaqədar olan elementlər - gəlir və xərclərdir. Gəlir və xərclərin elementləri aşağıdakı kimi təyin olunur:

Aktivlər - əvvəlki dövrlərdə baş vermiş hadisələr nəticəsində bank tərəfindən nəzarət edilən və gələcəkdə bank tərəfindən iqtisadi səmərə alınması gözlənilən

vəsaitlərdir. Hər bir bankın məqsədi, maksimum mənfəət əldə etməkdir. Bunun üçün banklar aktiv əməliyyatlardan istifadə edir.

Aktivdə əks olunan gələcək iqtisadi səmərə banka aşağıdakı yollarla daxil olur:

1. aktiv, bank tərəfindən göstərilən xidmətlərdən ayrılıqda və ya digər aktivlərlə əlaqəli şəkildə istifadə olunduqda;
2. aktiv, digər aktivlərlə mübadilə olunduqda;
3. aktiv, öhdəliklərin ödənilməsi üçün istifadə olunduqda;
4. aktiv, bankın sahibləri arasında bölüşdürüldükdə.

Bir çox aktivlər, məsələn, əsas vəsaitlər fiziki formaya malikdir. Lakin fiziki forma, aktivin mövcudluğunu müəyyən etmək üçün əsas deyil, belə ki, patentlər və müəlliflik hüququ fiziki formaya malik olmamasına baxmayaraq, aktiv hesab olunur, çünki bank tərəfindən onlardan gələcəkdə iqtisadi səmərə əldə etmək gözlənilir və nəzarət olunur. Həmçinin mülkiyyət hüququnun olması da aktivin mövcudluğu üçün birinci dərəcəli hesab edilmir. Belə ki, əgər bank əldə olunması gözlənilən mənfəətə nəzarət edərsə, icarə olunan əmlak da aktiv kimi tanınır. Bankın aktivləri əvvəlki dövrlərin əməliyyatları və digər hadisələr nəticəsində yaranır. Yaranmış xərclər və yaradılmış aktivlər arasında sıx əlaqə mövcuddur, lakin bunlar uyğun olmaya da bilər. Belə ki, bank xərc həyata keçirdikdə, nəzərdə tutulur ki, bu xərc gələcəkdə mənfəət əldə etmək məqsədi güdür, lakin bu o demək deyil ki, aktiv kimi tanınan obyekt yaranmışdır. Həmçinin müvafiq xərclərin istisna olması, maddənin aktiv kimi tanınmasına mane olmur və mühasibat balansında tanına bilər.

Aktivlər – bankın bütün kreditləri, investisiyaları, pul vəsaitləri və əmlakıdır (bank işində istifadə olunmayan əmlak da daxil olmaqla). Aktivlər standart və qeyri-standart aktivlər qrupuna bölünürlər. Standart aktivlər qrupuna "qənaətbəxş aktivlər" və "nəzarət altında olan aktivlər", qeyri-standart aktivlər qrupuna "qeyri-qənaətbəxş aktivlər", "təhlükəli aktivlər" və "ümitsiz aktivlər" aiddir.

Beləliklə, aktiv əməliyyatların nəticələri bankın balansının aktiv hissəsində əks etdirilir, bu göstəricilər əsasında bankın resurslarının yerləşdirilməsi xarakteri, onlardan istifadənin səmərəliliyi yoxlanılır və təhlil edilir.

Aktivlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas məqsədi bankın aktivlərinin keyfiyyətinin nəticələrinin sənədləşdirilməsidir. Qiymətləndirmə zamanı bütün riskli aktivlər, o cümlədən bütün kreditlər təhlil olunur və onlara Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması qaydalarına uyğun olaraq müvafiq reytinglər verilir (müvafiq təsnifləşdirmə kateqoriyalarına aid edilir). Bank müntəzəm keçirilən qiymətləndirmənin köməyi ilə problemli aktivlər üzrə risklərin azaldılması üçün vaxtında lazımi tədbirlər görməli və kredit portfeli üzrə mümkün zərərləri minimuma endirməyə qadir olmalıdır.

1 yanvar 2011-ci il tarixinə Azərbaycanda bank sisteminin aktivləri 13,3 mlrd. Manat təşkil edir.

Aktiv və öhdəliklərə təsir edən fərziyyələr: -faiz dərəcəsinin dəyişməsi; inflyasiya dərəcəsinin dəyişməsi; valyuta məzənnəsinin kəskin dəyişməsi.

Bank tərəfindən likvidlik vəziyyətinin dəyişməsinin inkişafının “ən pis”, “ən yaxşı” və “ehtimal olunan” ssenariləri tərtib olunmalı və yuxarıda qeyd olunan fərziyyələr daxil olmaqla hər bir ssenari üçün ayrıca meyarlar müəyyən olunur.

1.2.Banklarda vergitutmanın əsas nəzəri əsasları

Müasir dünyada fərdlərdən, müxtəlif kommersiya müəssisələrindən və başqa təşkilatlardan alınan vergilərin ÜDM-in əhəmiyyətli hissəsini təşkil etməsi faktıdır. Belə ki, XXI əsrin ilk illərində bazar modellərinin rəngarəngliyinə uyğun olaraq müxtəlif ölkələr üzrə vergilərin ÜDM-dəki payı fərlənsə də, bir cəhət – vergitutmanın yüksələn

qüdrəti aşkar sezilib. Məsələn, XXI əsrin ilk onilliyində Almaniyada təkcə mərkəzi hökumətin gəlirləri ÜDM-in 38,6%-nə, Böyük Britaniyada 36,6%-nə, Norveçdə 49,6%-nə, Fransada 43,3%-nə, ABŞ-da 17,2%-nə, Kanadada 19%-nə bərabər olub. Statistik mənbələrdən məlum olur ki, müxtəlif ölkələrdə məcmu vergi gəlirləri də - mərkəzi hökumətə və yerli hakimiyyətlərə ödənilən vergilər də ÜDM-də böyük paya malik olub. III minilliyin əvvəllərində məcmu vergi gəlirləri Almaniyada ÜDM-in 36%-ni, Böyük Britaniyada 35,8%-ni, Norveçdə 43,5%-ni, Fransada 44%-ni, ABŞ-da 26,4%-ni, Kanadada 33,9%-ni təşkil edib¹. Bu və başqa statistik göstəricilər öz-özlüyündə vergilərin gücünü, qüdrətini sübuta yetirmir. Sübut olunan öz təsdiqini tapan vergitutma sisteminin gücü, qüdrətidir. Aydınır ki, müasir vergitutma sisteminin bu əzəməti sadəcə zora, diktata və təkcə inzibati məcburiyyətə söykənməyib. Çünki müasir vergitutma sisteminin ən əsaslı məsələləri - vergi dərəcələrinin yüksəlməsi və ya azaldılması, vergi bazasının genişlənməsi və ya kiçilməsi demokratik institutlar müstəvisində, ictimai razılıq əsasında müəyyənləşir.

Əlbəttə ki, vergitutma sistemlərinin bugünkü gücünü aşkara çıxaran göstəricilər öz-özlüyündə vergilərin mahiyyətini aşkara çıxarmaq və vergitutmanın fundamental nəzəri-metodoloji əsaslarını aşkarlamır. Bu göstəricilər yalnız bir neçə iddianı irəli sürməyə imkan yaradır. Vergitutma sisteminin çoxəsrlik inkişafı vergitutmaya aid nəzəri-metodoloji əsasların təkmilləşməsi və zənginləşməsi ilə şərtlənib, tamamlanıb, müşayiət olunub. Ötən əsrlərlə müqayisədə bir çox ölkələrdə vergi daxilolmalarının ÜDM-dəki payının 2-3 dəfəlik artımını – aşağıdakı cədvəldə aşkar görünən artımı izah edən faktorlardan biri budur.

Əlbəttə ki, bir neçə əsrdə vergi daxilolmalarının dinamik yüksəlişi təkcə nəzəri baxışların inkişafı və vergitutma sisteminin bu baxışlar əsasında qurulması ilə şərtlənmir və vergi daxilolmalarının artımı, vergitutma sisteminin inkişafı həm başqa amillərlə - sosial, hüquqi, etik və s. gerçəkliklərlə izah oluna bilər. Şübhəsiz ki, müxtəlif vergi

¹OECD Revenue Statistics 1965-2000. Paris, OECD, 2001, 308 p.

nəzəriyyələri cəmiyyətdəki sosial, hüquqi, siyasi, etik və s. gerçəklikləri nəzərə almaqla təşəkkül tapıb və bu nəzəriyyələr vergitutmanın digər aspektlərini aydınlaşdırmaqla birgə başlıca bir məsələni də – dövlətin funksiyaları ilə vergitutma arasındakı qarşılıqlı əlaqələri də araşdırıb. Çünki «Vergilər dövlətlə birgə təşəkkül tapıb və onun ayrılmaz elementidir».²

Bu baxımdan aydındır ki, vergitumanın nəzəri-metodoloji əsaslarının evolyusiyasını dövlətin vəzifə və funksiyalarına aid nəzəri baxışlarla əlaqəli araşdırmaq məqsəduyğundur və belə əlaqəli araşdırmalar, daha dəqiqi, vergitutmanın fundamental nəzəri əsaslarının tarixi-retrospektiv təhlili problemin bir çox aspektlərinin daha dəqiq dərkinə imkan yaradar.

Bir çox nəzəri mənbələrdə, məsələn, «Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri» dərs vəsaitində çox düzgün qeyd edilir ki, «...dövlətin ictimai-iqtisadi proseslərdəki rolu tarixən sabit konturlarla məhdudlaşmır və dövlətin bu proseslərdəki yerinin hər bir tarixi mərhələ üçün dəqiq müəyyənləşən sərhədləri mövcud deyil».³

Maliyyə ədəbiyyatlarında böyük Azərbaycan mütəfəkkiri N.Tusinin «Maliyyə risaləti» və bu Tusi yaradıcılığını araşdıran Ə.Fərəcova, başqa nəzəri mənbələrə istinadən çox düzgün bildirilir ki, «Şərq iqtisadi fikri kasad olmayıb və müasir nəzəri baxışların təşəkkülünə öz layiqli töhfəsini verib».⁴

Vergitutmanın konseptual əsaslarının zənginləşməsində spesifik rol oynayan iqtisadçılardan biri də A.Vaqner hesab olunur və Vaqnerin tədqiqatlarının spesifikliyi bu iqtisadçını hər hansı ümumi vergi nəzəriyyəsi nümayəndəsi kimi xarakterizə etməyə imkan vermir. Vaqner vergitutma məsələsinə kifayət qədər kompleks yanaşırdı və vergitutmanın fiskal, sosial-siyasi prinsiplərini ayırırdı. Fiskal prinsipə görə, gəlirlərin bölgüsü düzgündür və buna görə də proporsional vergilərdən istifadə olunmalıdır. Sosial-

2Налогообложение. Теории, проблемы, решения / Под реакцией В.П.Вишневого. Донецк, 2006, 10 с.

3Zeynalov V. Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri. Bakı: 2006, 432 s.

⁴Zeynalov V. Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri. Bakı: 2006, 432 s.

siyasi prinsipə görə, dövlət gəlirlərin bazar bölgüsünü təşih etməlidir və bu təşih üçün proqressiv vergilər tətbiq etməlidir.

Gələcəkdə praktikada kifayət qədər istifadə edilən iqtisadi kurslara ideya əsası təşkil edən Mak-Kullax baxışlarından fərqli olaraq, J.Sismondinin vergi nəzəriyyəsi vergini qismən utopist və hətta bir qədər melodramatik prizmadan xarakterizə edirdi: «...vergi vətəndaşın aldığı zövqə görə ödədiyi qiymətdir».⁵ Əlbəttə ki, məsələyə bir qədər dərinlən yanaşsaq, təhsil və səhiyyə sisteminin mövcudluğundan, ölkəni müdafiə edən ordunun varlığından, doğrudan da, zövq almaq və bu zövqə görə müəyyən vəsait ödəmək olar. Ancaq ictimai həyatın çoxəsrlik gerçəkliklərindən bəllidir ki, ictimai zövqləri oxşayan bu xidmətlər üçün fərdi ödəmələr həmişə problem olub və bu baxımdan Sismondinin qismən utopist mövqedə dayandığını iddia etmək olar. Sismondinin vergi nəzəriyyəsi hər bir məqamda məsələyə belə yanaşmırdı və Sismondi həm də dövlət xərclərini kasıbların deyil, varlıların hesabına ödəməyi lazım bilirdi. Daha dəqiq, Sismondi proqressiv vergitutmanı gərəkli hesab edirdi.

Müasir vergi nəzəriyyələrinin - liberal, neoliberal, keynsçi, neokeynsçi nəzəriyyələrinin xarakterik aspektini dövlətin sosial-iqtisadi proseslərdəki roluna münasibət təşkil edir.

Vergitutmanın müasir fundamental nəzəri əsaslarının formalaşmasında A.Piqunun baxışlarının mühüm rol oynadığını nəzərə alıb, öncə Piqu nəzəriyyəsinin əsas məqamlarını müxtəsər aydınlaşdırmaq məqsəduyğun olar və qeyd etmək lazımdır ki, Piqu nəzəriyyəsinin – «rifah iqtisadiyyatı» nəzəriyyəsinin əsas xətti Pareto-effektivliyə əsaslanır: «İstehsalçılar və istehlakçılar təkmil rəqabətdəki kimi fəaliyyət göstərəndə ... resursların Pareto-effektiv bölgüsü baş verir».⁶ Yəni Piqu nəzəriyyəsi iddia edir ki, tam rəqabət şəraitində resurslar elə bölünür ki, birinin rifahının yaxşılaşması digərinin rifahını pisləşdirmir. Piqu Paretonun bu məşhur anlayışını özünün iqtisadi və maliyyə

⁵Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов. Учебное пособие. М.: 1966, 62-63 с.

⁶Rosen Harvey S. Public Finance 3 ed. Burr Ridge İllinions. İrwin, 1992, 50 p.

nəzəriyyəsinə gətirdiyi başqa bir məşhur anlayışla - xarici effektlər (externalities) anlayışı ilə üzvi əlaqələndirir və iddia edir ki, xarici effektlər, məsələn, hər hansı zavodun ətraf mühiti çirkləndirməsi istehsal və istehlakın tarazlığını ictimai rifah baxımından optimal etmir. Məsələn, böyük mebel zavodunun fəaliyyəti istehsalçıya da, istehlakçıya da faydalıdır, ancaq zavodun çirkab suları minlərlə əhaliyə qətiyyənlə faydalı deyil və deməli, ictimai rifahın təmini optimal hesab oluna bilməz. Piqu nəzəriyyəsi xarici effektlərin zərərli təsirini minimallaşdırmaq yolunu məcburi ödənişdə - Piqu vergisində görür. Piqu nəzəriyyəsi iddia edir ki, dövlət xüsusi məcburi ödəniş tətbiq etməklə, xarici effektlərin zərərini azalda bilər və buna görə də dövlətin sosial-iqtisadi proseslərdəki rolu labüddür. Yəni «Bəzi məhsulların istehlakının (həmçinin istehsalının) bu məhsulların qiymətində əks olunmayan müsbət və ya mənfi «eksternalilər» yaratması faktının etirafı dövlətin iqtisadiyyatdakı rolunun genişlənməsinə daha bir arqument oldu».⁷ Piquun vergitutmaya aid baxışları təkcə bu əsas məqamla məhdudlaşmır və Piqu göstərir ki, iqtisadi subyektlər gələcəyi - gələcək gəlirlərini həmişə diskontlaşdırırlar. Vergi sistemi bu cəhəti nəzərə almalıdır. Piquun bu iddiası əslində izah edir ki, bu gün vergi kimi «X» fərddən tutulan 100 vahid, «X» fərd üçün gələcək 110 və 120 vahiddir. Vergi kimi tutulan 200 vahidin gələcək dəyəri 220, 240 vahid olur. Yəni verginin 100 vahid artırılması vergi ödəyicisinin gələcək gəlirini 10, 20 və s. vahid azaldır. Bir sözlə, olduqca yüksək vergilər yığımları investisiya imkanlarını məhdudlaşdırır. Piqu nəzəriyyəsi bu məqamda klassik siyasi iqtisadla, müxtəlif liberal baxışlarla kifayət qədər yaxınlaşır, ancaq bu gün də öz mövqelərini yetərincə qoruyub saxlayan digər bir nəzəriyyə – Keynes nəzəriyyəsi klassik və liberal xətlərlə tam ziddiyyət təşkil edir.

C.M.Keyns nəzəriyyəsi birbaşa iddia etdi ki, «mərkəzləşmiş nəzarətin təsisatı ... dövlətin ənənəvi funksiyalarının genişlənməsini tələb edir və bu nəzarət mövcud iqtisadi

⁷Танци В. Роль государства в экономике: эволюция концепций // Мировая экономика и международные отношения, М., 1998, №10, с. 51-62.

formaların tam məhv olmasından qaçmaq və fərdi təşəbbüskarlığın müvəffəqiyyətli fəaliyyəti üçün yeganə mümkün vasitə»dir.⁸ Dəqiqi, Keynes iddia edirdi ki, dövlət məcmu tələbə – «...iqtisadiyyatda planlaşdırılan xərclərin səviyyəsinə təsir etməklə, effektiv makroiqtisadi tənzimlənməni, yəni iqtisadi tərəddüdləri minimallaşdırmağı təmin edə bilər.⁹ Keynes bu tənzimləmədə vergi-büdcə siyasətinin əhəmiyyətli rol oynadığını bildirirdi. Yəni göstərirdi ki, multiplikator mexanizminin yardımı ilə məcmu tələbi və ardıcıl olaraq, məcmu təklifi yüksəltmək mümkündür: «Balanslaşdırılmış büdcə multiplikatoru müəyyən edir ki, vergilərin artım miqdarı ilə müşayiət olunan dövlət xərclərinin artımı məhsul buraxılışı artımı nəticəsinə gətirir».¹⁰

Keyns nəzəriyyəsinin bu əsas xətti müxtəlif nəzəri cərəyanlar tərəfindən, əlbəttə ki, mübahisəsiz qəbul olunmadı və ötən əsrin II yarısından etibarən fiskal siyasətin effektivliyi ən müxtəlif prizmalardan şübhə altına alındı.

Göstərildi ki, aktiv fiskal siyasət sıxışdırma effekti yaradır: «Fiskal müdaxilə zamanı – dövlət xərclərinin artımı investisiya səviyyəsini azaldanda sıxışdırma effekti yaranır».¹¹ Daha doğrusu, diqqətə çatdırıldı ki, fiskal müdaxilə ilə (dövlətin xərclərinin və vergilərin artımı ilə) real gəlirlərin artımı real pul qalıqlarına tələbatı, bu artım isə faiz dərəcəsinin yüksəlməsini şərtləndirir. Faiz dərəcəsinin yüksəlməsi isə planlaşdırılan investisiya xərclərini – məcmu tələbi, gələcək məhsul buraxılışını azaldır.

Büdcə məhdudiyyəti faktorunun nəzərə alınması, rəşional gözləmələr və s. konsepsiyalar da bu və ya başqa aspektlərdən fiskal siyasətin səmərəliliyini qəbul etmədilər və başqa fundamental nəzəri cərəyanlar da vergitutmanın tək cə iqtisadi tərəddüdləri minimallaşdırması xarakterizəsi ilə məhdudlaşmadılar. Doğrudur, vergitutmaya aid ən müasir nəzəri baxışların bir çoxu Keynes yanaşmasını tam təkzib

⁸ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. М.: 1949, 367 с.

⁹ Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика, М.: 1999, 454 с.

¹⁰ Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика, М.: 1999, 518 с.

¹¹ Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика, М.: 1999, 556 с.

etmirlər və göstəririlər ki, «Tsiklik tərəddüdlərə nəzarət və iqtisadi artımın təminatı üçün dövlətin əsas vasitəsi monetar və fiskal siyasətdir».¹² Ancaq müasir vergi nəzəriyyələri təkcə dövlətin iqtisadiyyatdakı rolunun müəyyən edilməsi və ya tənzimlənən bazar modelini qəbul edib-etməməklə fərqlənmirlər. Müasir vergi nəzəriyyələri Piqu və Keyns baxışlarında aydınlaşmayan bəzi mühüm məsələləri kifayət qədər ətraflı tədqiq edirlər.

Müasir vergi nəzəriyyələrinin bu istiqamətləri verginin mahiyyətə dərkinə iki fərqli əsas və iki fundamental vergi prinsipi təşəkkül tapdı. Optimal vergitutma konsepsiyası vergini məcburi və əvəzsiz ödəniş kimi xarakterizə edir və verginin iqtisadiyyata təhrifedici təsirini minimallaşdırmaq yollarını arayır. İctimai seçim nəzəriyyəsi isə vergini könüllü və praktik olaraq ekvivalent – əvəzi ödənilən ödəniş kimi xarakterizə edir.

Bu müasir vergitutma nəzəriyyələrinə və ümumiyyətlə, tarixi-retrospektiv müstəvidə araşdırılan müxtəlif nəzəri baxışları ümumiləşdirib iddia edə bilərik ki, vergi, bir tərəfdən, ictimai məhsullar təklifinə görə verilən könüllü ödəniş, digər tərəfdən, ictimai məhsullar istehsalı və fiskal siyasətin gerçəkləşməsi üçün tutulan məcburi ödənişdir. Nəzəri mənbələrin təhlili bu məlum nəticənin elmi cəhətdən yanlış olmadığını təsdiqləyir və verginin mahiyyəti ilə funksiyaları arasında əlaqələrin aşkarlanmasına imkan yaradır.

Öncə qeyd etmək gərəkdir ki, ən müxtəlif nəzəri mənbələr – istər klassik, liberal, neoliberal nəzəriyyələr, istərsə də keynsçi, neokeynsçi və s. nəzəriyyələr əsasən vergilərin prinsipə iki funksiyaya – fiskal və tənzimləyici funksiyaya malik olduğunu bildirirlər. Nəzəri əsasların tədqiqində bu cəhət aşkar göründü. Fundamental nəzəri tədqiqatlarla birgə bir çox ədəbiyyatlar, məsələn, Q. Polyak, Q. Yutkin də vergitutmanın bu iki funksiyaya malik olduğunu bildirirlər.¹³ Bəzi ədəbiyyatlarda isə funksiyaların

¹²Самуельсон П., Нордхауз В. Экономика. М.: 1999, 91 с.

¹³Поляк Г.Б. Бюджетная система России. М.: 2000, 78-80 с.

nisbətən geniş çeşidi - fiskal, sosial, tənzimləyici, nəzarət və s. göstərilir.¹⁴ Şübhəsiz ki, funksiyalar çeşidinin belə genişləndirilməsi nəzəri kamilliyi ilə seçilmir və biz iddia edə bilərik ki, verginin funksiyaları ilə vergi sisteminin funksiyalarını qarışdırmaq yanlışlıqdır.¹⁵

Nəzərdən keçirilən elmi mənbələrdən və başqa ədəbiyyatlardan biz təkcə vergilərin funksiyalarını deyil, vergitutma prinsiplərini də qismən araşdırıb bildik və biz qeyd etməliyik ki, vergitutma prinsiplərinin dəqiqləşdirilməsi praktik vergi siyasətinə, mövcud vergi sisteminin fəaliyyətinə qiymət verilməsi baxımından mühüm məsələdir. Çünki fundamental nəzəri baxışlar funksiyalarla birgə təməl prinsipləri müəyyən edir və verginin mahiyyətinə, funksiyalarına uyğun ideal vergitutma modelləri məhz bu prinsiplər əsasında qurulur. Praktik siyasətin düzgünlüyü isə ideal modellərlə müqayisədə bəlli olur.

İddia edə bilərik ki, vergitutma ödəniş qabiliyyəti, faydalılıq və ekvivalentlik, ümumilik, bərabərlik, kifayətlilik, çeviklik, stabillik, effektivlik və ya neytrallıq, stimullaşdırıcı, müəyyənlik, məqsədli təyinat və s. prinsiplər əsasında reallaşmalıdır və s.¹⁶ Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində göstərilir ki, vergi qanunvericiliyi, «Vergitutmanın ümumi, bərabər və ədalətli olmasına əsaslanmalıdır» və «Vergilər iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır».¹⁷

Əlbəttə ki, vergitutmanın ayrı-ayrı prinsiplərini təhlil etmək, bu prinsipləri nəzəri-metodoloji əsaslandırmaq bir qədər tədqiqat mövzusunun kənar və problematik məsələsidir. Vergitutma nəzəriyyəsinin tanınmış nümayəndələrinin - R.Maysqrev və P.Maysqrevin təkcə iki prinsipə bağlı fikirləri bu çətinliyi təsdiqləyir: «Hamı razıdır ki, vergi sistemi ədalətli və neytral olmalıdır, ancaq bu tələblərin şərhilə bağlı arqumentlər

¹⁴Налого, налогообложение и налоговое законодательство. Учебное пособие для вузов / Под.ред. Е.И.Евстигнеева, Санкт-Петербург, 2000.с18-19

¹⁵Hüseynov A., Zeynalov V. Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri. Bakı: 2006, 140 s.

¹⁶Макконел, Брю. Экономика. М.: 1999, 697 с; Самуельсон П., Нордхауз В. Экономика. М.: 1999, 435 с

¹⁷Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2005, səh 15

də az deyil...».¹⁸ Məsələnin bu mürəkkəb tərəfini nəzərə almaqla birgə qeyd etmək olar ki, bu çoxsaylı prinsiplərin bəzilərini ümumiləşdirmək, məsələn, ədalətli vergitutmanın bərabərlik prinsipinə əsaslanmasını iddia etmək, bəzilərinə təməl prinsiplərdən irəli gəldiyini - məsələn, effektiv vergitutmanın həm də çeviklik prinsipinə istinad etdiyini söyləmək mümkündür. Qeyd edilənləri və elmi ədəbiyyatların təhlilini yekunlaşdırıb, vergitutmanın bir-birini tamamlayan və hətta bəzi məqamlara görə təkrarlayan 4 fundamental prinsipə - faydalılıq, ödəniş qabiliyyəti, ədalətlik, effektivlik prinsipin əsaslanmasının zərurətini iddia etmək olar. Ətraflı təhlillər aparmadan - tədqiqat mövzusunun əsas vəzifələrindən uzaqlaşmadan həm də qeyd etmək olar ki, bu fundamental prinsiplər və digər prinsiplər əsasında iki müasir vergi modeli - ekvivalent mübadilə və məcburi ödənişlər modeli mövcuddur və praktik vergitutma sistemləri bu iki nəzəri modelə - bu iki nəzəri sütuna əsaslanır.¹⁹

Bu baxımdan iki ideal modelin müxtəsər araşdırılmasına ehtiyac yaranır. Ekvivalent mübadilə və ya faydalılıq prinsipinə əsaslanan model iqtisadi nəzəriyyənin məşhur bir prinsipinin ictimai sektora tətbiqi ilə təşəkkül tapıb və bu modelin əsas ideyasını ictimai sektorda son hədd qazancların son hədd məsrəflərə bərabərliyində effektivliyin təmin olunması təşkil edir.²⁰ Daha dəqiqi, fərdlər zəruri ictimai məhsullara görə müəyyən haqq - vergi ödəyirlər və fərdlərin fərdi qiymətləndirmələrinin məcmusu ictimai nemətlərin xərcinə bərabər və ya bu xərclərdən yüksək olduqda, ekvivalent mübadilə baş verir.

Vergi modellərinin və bəzi prinsiplərin təhlili ilə təkcə proporsional vergitutmanın faktik proqressiv vergitutmaya çevrilməsini dərk etmədik. Vergitutmaya aid nəzəri baxışların, müasir vergi modellərinin, vergitutmanın təməl prinsiplərinin ardıcıl tədqiqi ilə həm də başqa məsələlər aşkarlandı. Aşkar oldu ki, uzunmüddətli tarixi mərhələdə də vergi nəzəriyyəsi kifayət qədər dolğunlaşıb, cıllanıb, zənginləşib. Bu baxışlar

¹⁸Musgrave Richard A., Musgrave Peggu. B. Public Finance in Theory and Practice. Fourth ed. New York, 1994, 227 p.

¹⁹Налогообложение. Теории, проблемы, решения / Под реакцией В.П.Вишневого. Донецк, 2006, 70-75 с.

²⁰Роберт С. Пиндайк, Даниель А. Рубинфельд. Микроэкономика. М.: 2000, 743 с.

ümümnəzəri məsələlərin şərhindən konkret, detallar üzrə qurulan modellərə qədər inkişaf edib və ən başlıcası, nəzəri baxışlar və modellər əsasında praktik vergi sistemləri, xüsusilə, verginin hüquqi bazası təşəkkül tapıb. Nəzəri konsepsiyalar və düsturlar əsasında vergitutma qaydaları - «dövlət tərəfindən müəyyənləşən qaydalar sistemi» yaradılıb.²¹

Beləliklə, iddia edə bilərik ki, nəzəri-metodoloji əsaslarla ideal vergi modelləri, ideal modellər əsasında praktik vergi sistemi qurulur və praktik sistem konkret funksiyaları gerçəkləşdirir.

Ölkələrarası müqayisələrin rəngarəng mənzərəsinə istinadən düşünmək olar ki, sırf «milli» vergi sistemlərinə ehtiyac var. Ancaq belə bir rəngarənglik xalis milli vergitutma sisteminin zərurətindən xəbər vermir və başqa tədqiqatçılar düzgün qeyd edirlər ki, milli vergi sistemləri barədə iddialar mifdir. Bu yanaşmalarda düzgün göstərilir ki, «...fundamental prinsiplər əsasında vergitutmanın fərqli konstruksiyaları hazırlana bilər» və bir qədər fərqli vergitutma metodları tətbiq oluna bilər.²²

Cədvəl 1.2

Vergi daxilolmalarının strukturunun müqayisəsi (məcmu vergi daxilolmalarına %-lə)

<i>Vergilər</i>	<i>ABŞ</i>	<i>Yapo- niya</i>	<i>Alma- niya</i>	<i>Avropa Birliyi</i>	<i>Çexiya</i>	<i>Maca- ristan</i>	<i>Rusiya</i>	<i>Azər- baycan</i>
Gəlir və mənfəət vergisi	51,0	35	16	24	20,0	19,0	4,0	28.6
Məhsul və xid-	4,0	14	22,0	24,0	27,0	36,0	26,0	40,5

²¹Серых В.М. Теория государства и права. М.: 2001, 101 с.

²²Hüseynov A., Paşayeva N. Vergi sisteminin təkmilləşməsi problemləri: qanunverici bazanın yeniləşmə istiqamətləri. Azərbaycan Respublikası İİN - İqtisadi İslahatlar Mərkəzi. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri və problemləri // Elmi əsərlər toplusu, V buraxılış, Bakı: 2004, 212-221 s.

mətlərə vergi (ƏDV və s.)								
Sosial sığorta ayırmaları	40,0	26	59,0	37,0	45,0	33,0	27,0	19.6
Xarici ticarətə vergilər (rüsüm)	1,0	1,0	...	...	...	2,0	19,0	2. 1
Digər	4,0	18,0	3,0	15,0	8,0	18,0	24,0	9, 2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının 2012-cu il dövlət büdcə zərfi²³

Bu və başqa tədqiqatlara, öncəki təhlillərə əsasən qeyd etmək olar ki, milli vergitutma sistemlərinin konseptual nəzəri əsasları fərqli deyil və fərqlər sadəcə müxtəlif metodiki və metodoloji yanaşmalarda ola bilər. Çünki ölkənin sosial-iqtisadi gerçəklikləri, hüquqi-siyasi və etik reallıqları vergitutmanın metodoloji əsaslarının müxtəlifliyini şərtləndirə bilər və məhz bu cəhətə görə məşhur Yonoş Kornai postsosializm mühitində «vergi kateqoriyalarını mümkün qədər şəxssizləşdirməyə» çağırırdı.²⁴ Doğrudan da, postsosializmin ilkin mərhələsində şəxsi vergi formaları - gəlir və mənfəət vergisi tam effektiv işləmirdi və hətta 2002-ci ildə Azərbaycanda gəlir və mənfəət vergisinin məcmu dövlət gəlirlərindəki payı 27%-ə, məhsul və xidmətlərə vergilərin – ƏDV, aksiz və s.-in payı 46%-ə bərabər idi.²⁵ 4 il sonra bu göstəricilərin ciddi dəyişməsi - gəlir və mənfəət vergisinin xüsusi çəkisinin 48,4%-ə yüksəlməsi, mal və xidmətlərə verginin xüsusi çəkisinin 29,1%-ə qədər azalması faktı mövcud olub. ancaq bir neçə il sonra ƏDV-nin xüsusi çəkisi 40.5%-ə yüksəlir. Bir sözlə, «İqtisadi situasiyanın dəyişməsi vergi normalarının dəyişməsini tələb edir» fikrini inkişaf etdirsək və «vergitutmanın metodiki-metodoloji əsasları sosial-iqtisadi, hüquqi, etik gerçəkliklərə uyğun olmalıdır» iddiasını irəli sürsək, yanılmarıq.²⁶

²³World development indicators - 2006. The World Bank. Washington, p 238-240

²⁴Корнай Я. Путь к свободной экономике. М.: 1990, 78с.

²⁵Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı: 2002.

²⁶Стиглиц Дж.Ю. Экономика государственного сектора. Пер. с английского. М.: 1997, 476 с.

Postsosializm mühitinin sosial-iqtisadi və etik gerçəkliklərini nəzərə alsaq, vergitutmanın metodoloji əsaslarında bir sütunun da möhkəmlənməsi – vergidən yayınmaya qarşı effektiv metodların tətbiqi zərurəti şübhə doğurmaz. Vergitutma ilə bağlı bir sıra göstəricilər də bu zərurəti təsdiq edir. Belə ki, 2009-cu ildə vergi orqanları 21563 vergi ödəyicisində səyyar yoxlama aparılmış və 247,4 mln.manat əlavə vəsait hesablanmışdır.(AR NK hes.) Bu yoxlamaların nəticəsi effektiv sayıla bilər.Çünki 2005-ci ildə 4693 səyyar yoxlama aparılmış və 165,7mln.manat əlavə vergi hesablanıb. 2000-ci ildə aparılan 8053 səyyar yoxlama nəticəsində isə cəmi 117,9 mlrd. manat və ya 23,5 mln. yeni Azərbaycan manatı əlavə vergi tutulmuşdu,Beləliklə,2009-cu ildə səyyar yoxlamalar nəticəsində 2005-ci ilə nisbətən 81,7 mln.manat, 2005-ci ildə isə 2000-ci ilə nisbətən 47,8 mln.manat çox vəsait əldə olunub.2009-cu ildə vergi ödəyicilərinə 73,7 mln. manat və ya 2004-cü ildən3,4 dəfə çox maliyyə sanksiyaları tətbiq olunub.²⁷Əlbəttə ki, əlavə hesablanan vergilərdə, tətbiq olunan sanksiyalar da cüzi əhəmiyyətə malik deyil və üstəlik qeyd olunmalıdır ki, ödəyicilərin vergidən yayınmaq istəyini artıq yüksək dərəcələrlə izah etmək mümkün deyil.Son illər ərzində ən müxtəlif vergi dərəcələrinin yetərinə azaldıldığı bəllidir və Avropa Birliyi ölkələri ilə dərəcələr üzrə müqayisələr də təsdiq edir ki, yüksək dərəcələr barəə iddialar yanlışdır. Belə ki, Avropa Birliyi ölkələri üzrə ƏDV-nin orta dərəcəsi 18,7%-ə, gəlir vergisinin dərəcəsi 20,4-46,2%-ə, mənfəət vergisi dərəcəsi 33,7%-ə bərabərdir. Yəni bu əsas vergi növləri üzrə dərəcələr Azərbaycanda tətbiq olunan dərəcələrdən kifayət qədər yüksəkdir. Deməli, əsas problem vergi dərəcələrində deyil, vergi etikasındadır. Əlbəttə ki, məsələnin həlli - vergidən yayınma hallarının minimallaşdırılması təkcə ölkə vergi orqanlarının prinsiplə fəaliyyəti ilə, yaxud effektiv təbliğatla mümkün deyil. «Vətənə sevgi, dövlətə vergi» şüarı - bu lakonik və təsirli şüar bəlkə də postsovet vergi «pozucularında» xəfif təbəssüm doğurur. Ancaq cərimələr zamanı təbəssüm təəssüflə əvəzlənir və bu

²⁷Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi. 6 illik fəaliyyətə dair hesabat. Bakı: 2006, 100 s

baxımdan vergidən yayınmanın qarşısının alınması üçün metodoloji əsasların hazırlanması gərəkli olur.

Yəqin ki, vergitutmanın təşəkkülü ilə vergidən yayınmanın təşəkkülü tarixi fərqlənir, ancaq vergidən yayınma probleminin nəzəri-metodoloji əsaslandırılması XX əsrdən başlayıb. «Biletsiz sərnəşin» probleminin tədqiqi müasir dövrə təsadüf edir və bu baxımdan fərqlənən tədqiqat vergi ödəyicisinin rəşional seçim modelidir. M.Allinqam və A.Sandmo tərəfindən hazırlanan bu modeldə göstərilir ki, vergi ödəyicisi vergi ödəmək və ya vergidən yayınmaq qərarını vergi dərəcəsi, vergidən yayınma faktının aşkar edilməsi ehtimalı və cərimə sanksiyalarının həcmi faktorları ilə qəbul edir.²⁸ Allinqam və Sandmonun modeli əsasında öz modelini təklif edən Vişnevski vergidən yayınmanın minimallaşdırılmasına vergi dərəcəsinin təsirini əsas götürür və əlbəttə ki, qismən yanlışlığa yol verir. Çünki vergi dərəcələrinin yüksəkliyi ilə birgə vergi sanksiyalarının sərtliyi təkcə vergidən yayınmanı deyil, həm də iqtisadi fəallığa marağı azaldır və əslində başqa bir problem - dərəcələrin aşağı salınması problemi yaranır.

Bütün dünyada bankların rolu iqtisadiyyatın inkişafında çox böyük rol oynayır. Banklar həmçinin iqtisadi fəaliyyətdə də stimullaşdırıcı təsirə malikdir. Digər tərəfdən bank fəaliyyətinin vergiyə cəlb olunması amili vergi daxilolmalarında böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən, büdcənin formalaşmasında bankların rolu danılmazdır. Banklar ölkənin iqtisadi inkişafında təkanverici rol oynayır. Son illərdə ölkəmizdə büdcə daxilolmalarında bankların rolu artmaqdadır. Qeyd edək ki, vergi orqanları ilə qarşılıqlı münasibətdə banklar üç mövqedən çıxış edirlər: birinci, müstəqil vergi ödəyicisi kimi; ikinci, dövlət və vergi ödəyicisi arasında vasitəçi kimi. Burada vergi ödəyiciləri tərəfindən vergilərin dövlət büdcəsinə banklar vasitəsilə ödənilməsi və ya banklar

²⁸Allinqam M. and A. Sandmo. Income tax evasion: A theoretical Analysis // Journal of Public Economics, 1972, №1, p. 323-338.

tərəfindən vergi ödəyicisi haqda vergi orqanının tələb etdiyi məlumatların verilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Və nəhayət, sonuncu vergi agentı kimi (ödəmə mənbəyində vergilərin hesablanıb dövlət büdcəsinə köçürülməsi və s.).

Göründüyü kimi, Banklarla vergi orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələr vergi sistemində özünə məxsus yer tutur. Bu münasibətlərin özünə məxsusluğu həm də ondadır ki, qarşılıqlı münasibətlər nəinki bankların, həm də onların müştərilərinin-vergi ödəyicilərinin maraqlarına toxunur.

Banklar və digər kredit təşkilatları büdcəyə ödənilən vergilərin böyük bir hissəsini verir. Vergi ödəyicilərinin ümumi sayında onların xüsusi çəkisinin çox da böyük olmamasına baxmayaraq onlar iri vergi ödəyiciləri hesab olunurlar. Banklar üçün vergi şərtləri digər vergi ödəyiciləri ilə müqayisədə nə üstün, nə də əlverişsiz olmamalıdır. Onlar üçün vergi qanunvericiliyindən prinsipial əhəmiyyət kəsb edən məsələ bank xidmətlərinin maya dəyərinə və vergitutma bazasına aid olan gəlir və mənfəətin və xərclərin müəyyən olunmasındakı adekvatlıqdır.

Doğrudur, müasir mərhələdə vergi yükünün bankların üzərinə köçürülməsini tam təsdiq etmək olmaz. Belə ki, Azərbaycan bank sistemində depozit faizləri də, kredit faizləri də kifayət qədər yüksəkdir. Aydınır ki, 2004-cü ildə Fransada depozitlər üçün faizin 2,3%, kreditlər üçün 6,6% təşkil etməsi müvafiq göstəricilərin Almaniyada 2,7% və 9,7%-ə bərabər olması və s. bu kimi göstəricilərlə müqayisədə Azərbaycanın bank əməliyyatları bazarında kifayət qədər bahalıqdır. Hətta Mərkəzi Bankın son dövrdə yürütdüyü siyasət –uçot dərəcələrinin 2%-ə qədər, məcburi ehtiyat normalarının 0,5%-ə qədər azaltması da ciddi dəyişmələrə səbəb olmayıb. Kreditlər üzrə orta faiz dərəcəsi 13,97%-ə bərabərləşib. Yəqin ki, bu bahılığı yaradan əsaslı məsələlər həllini tapsaydı, vergi effekti də öz təsirini göstərə bilərdi.

01 yanvar 2013-cü il tarixinə respublikada 43 bank fəaliyyət göstərir. Onlardan biri dövlət, 35-i kollektiv, 4-ü xarici və 4-ü isə birgə mülkiyyətdə olan banklardır. 2012-ci ildə bank sektorunun aktivlərinin gəlirliliyi (vergi ödənilənədək xalis mənfəətin orta

aktivlərə nisbəti kimi hesablanmış - ROA) 0.8%, kapitalın gəlirliliyi (vergi ödənilənədək xalis mənfəətin orta kapitalla nisbəti kimi hesablanmış - ROE) 7.1% təşkil etmişdir. Bankların əldə etdikləri mənfəət (vergi ödənilənədək) 169.9 mln. manat olmuş, vergilər ödənildikdən sonra isə xalis mənfəətin həcmi ötən illə müqayisədə 2 dəfə artaraq 130 mln. manat təşkil etmişdir.

Vergi, rüsum və digər dövlət büdcəsinə ödənişlərin ödəniş kartları ilə aparılmasının stimullaşdırılması məqsədilə büdcə ödənişləri üzrə aşağı xidmət haqqı tarifi müəyyən edilmiş və “Visa Inc.” və “MasterCard Worldwide” beynəlxalq kart təşkilatları və onların prinsipal üzvü olan banklarla razılaşdırılaraq tətbiqinə başlanılmışdır.

“Banklar haqqında” Qanunun 32-ci maddəsinə əsasən, banklar Milli Bankdan aldığı bank lisenziyasında qadağan edilməyibse, aşağıdakı bank əməliyyatlarını və bank sövdələşmələrini həyata keçirə bilərlər. Hüquqi nöqteyi-nəzərdən bank əməliyyatları və bank sövdələşmələri ayrılıqda nəzərdən keçirilməlidir. Çünki vergitutma bazasının formalaşması baxımından bu iki proses arasında xeyli fərq var. Beləliklə, bank əməliyyatlarına - tələbli və müddətli depozitlərin (əmanətlərin) və digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, kreditlərin (təminatlı və ya təminatsız) verilməsi, o cümlədən istehlak və ipoteka kreditləşdirilməsi, reqres hüququ ilə və ya belə hüquq olmadan faktoring, forfeyting, lizing xidmətləri və digər kreditləşdirmə növləri, fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarının, o cümlədən bankların müxbir hesablarının yazılması və aparılması, kliring, hesablaşma-kassa xidmətləri, pul vəsaitinin, qiymətli kağızların və ödəniş vasitələrinin (o cümlədən kredit və debet kartları, yol çekləri və bank köçürmə vekselləri) buraxılması və qanunla qadağan olunmayan digər xidmətlər aiddir.

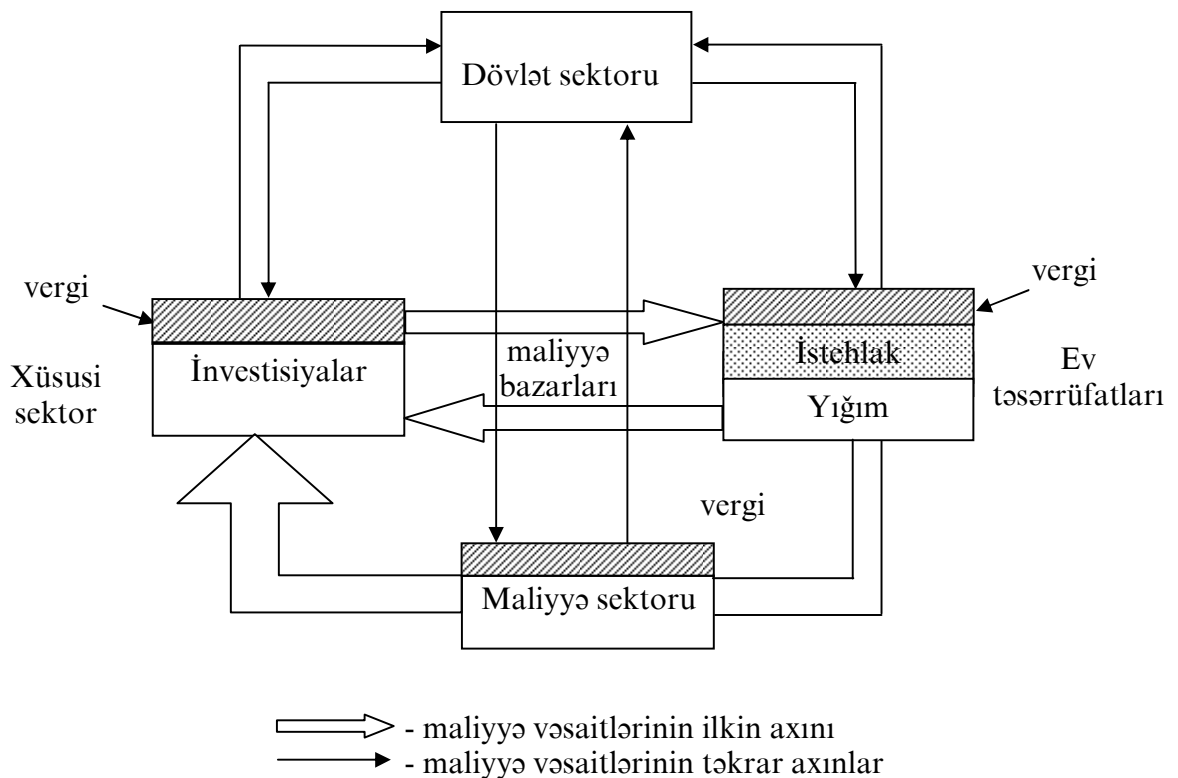
Bank sövdələşmələrinə isə - öz hesabına və ya müştərilərin hesabına maliyyə vasitələrinin (o cümlədən çeklərin, köçürmə veksellərinin, borc öhdəliklərinin və depozit sertifikatlarının), xarici valyutanın, qiymətli metalların və daşqaşların, valyuta və faiz vəsaitlərinin, səhmlərin və digər qiymətli kağızların, habelə forvard kontraktlarının,

svoplara dair sazişlərin, fyuçerslərin, opsiyonların və valyutalara, səhmlərə, istiqrazlara, qiymətli metallara və ya faiz dərəcələrinə aid digər törəmə vasitələrin satın alınması və satılması, qiymətli metalların əmanətə cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi, öhdəliklərin icrasına təminatların, o cümlədən qarantiyaların verilməsi, öz hesabına və ya müştərilərin hesabına akkreditivlərin açılması; qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət; maliyyə müşaviri, maliyyə agentləri və ya məsləhətçisi xidmətlərinin göstərilməsi; kreditlərə və kredit qabiliyyətinin yoxlanılmasına dair informasiya verilməsi və xidmətlər göstərilməsi; sənədləri və qiymətli əşyaları, o cümlədən pul vəsaitlərini saxlanca qəbul etmək (xüsusi otaqlarda və ya seyf qutularında saxlamaq); qiymətli əşyaların, o cümlədən banknotların və sikkələrin inkasasiya edilməsi və göndərilməsi, lizinq, və s. xidmətlər aiddir.

Ümumiyyətlə, mikroiktisadi səviyyədə hər bir müəssisə özünün təsərrüfat fəaliyyəti zamanı bank xidmətlərindən istifadə edir. Bununla belə, bank xidmətlərinin müxtəlifliyi təcrübədə çoxsaylı problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır ki, bunlar da əsasən mühasibat uçotunun dürüst aparılması və belə xidmətlərin vergiyə cəlb edilməsi incəlikləri ilə bağlı olur. Vergi münasibətləri çərçivəsində banklar və digər kredit təşkilatları iki məzmununda həm vergitutma subyekti (vergi ödəyicisi), həm də vergi nəzarətini həyata keçirən agent kimi çıxış edir.

1.3. Bank fəaliyyətinin vergiyə cəlb edilməsi sistemləri və iqtisadi effektivlik: nəzəri konsepsiyalar

Maliyyə vəsaitlərinin ilkin bölgüsü də, təkrar bölgüsü də - əsasən vergitutma ilə reallaşan bölgü də investisiya komponentinin həcminə təsir edə bilər və doğrudan da, «...dövlət xərclərinin və cari istehlakın payı nə qədər yüksək olarsa, gələcək inkişafa bir o qədər az vəsait qoyulur».²⁹

²⁹Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика, М.: 1999, 557 с.

Sxem 1.2. Məcmu tələbin komponentləri arasındakı əlaqələr

İlk baxışdan elə görünə bilər ki, fiskal və monetar siyasət arasındakı bu əlaqələrin birbaşa bank əməliyyatlarından vergitutmaya bağlılığı yoxdur. Belə ki, vergi təkcə banklardan deyil, hər bir təsərrüfat subyektindən tutulur. İkincisi, monetar siyasətin reallaşmasında banklar həlledici rol oynasalar da, bu siyasətin hazırlanması banklara aid olmur. Ancaq bankların və bank əməliyyatları fəaliyyətinə bir qədər diqqətli baxışdan aydın olur ki, banklar bu proseslərin fəal oyuncularıdır. Çünki bütövlükdə vergitutmadakı dəyişmələr və ya yüksəlmələr «X» müəssisənin investisiya imkanlarını a məbləğ, «Y» fərdinin investisiya imkanlarını b məbləğ azaldır və yığılan vəsaitlərin dövlət tərəfindən necə istifadə olunacağı - fiskal siyasətin hansı model üzrə gerçəkləşəcəyi, nə qədər effektiv nəticə verəcəyi heç də öncədən dəqiq bəlli olmur. Bundan başqa, bank əməliyyatlarından vergitutma, daha doğrusu, vergitutmanın yüksəlməsi investisiya fəallığına ikinci neqativ təsir göstərir. Bu vergitutma həm passiv əməliyyatların - depozit qoyuluşlarının nisbətən passivləşməsinə, həm də passiv əməliyyatlar üzrə - kredit qoyuluşları üzrə resursların nisbi məhdudlaşmasına və kreditlərin əlavə bahalaşmasına gətirir. Nəticə bəllidir. Bütövlükdə vergitutma dəyişmələri depozitə yönələcək sərbəst vəsaitlərin həcmi, ayrılıqda faiz gəlirlərinin vergiyə cəlb olunmasındakı yüksəlmələr azalan sərbəst vəsaitlərin depozitə yönələn hissəsinin nisbi azalmasını şərtləndirir.

Bundan başqa, postsosializm mühitində fiskal siyasətlə monetar siyasətin optimal balansını tapmaq asan olmur. Qiymətli kağızlar bazarının zəif inkişaf etməsi reallığında pul bazarındakı bahalıqın qarşısını almaq - fiskal siyasətin neqativ nəticələrini minimallaşdırmaq asan olmur. Dövlət qiymətli kağızlar bazarının zəifliyi belə bir çevikliyə imkan yaratmır və bəllidir ki, mərkəzləşmiş kredit ayırmaları rıçağından istifadə imkanları da məhdud olur. Nəzərə almaq gərəkdir ki, ölkədə kredit qoyuluşları ÜDM-in 24,3%-ni təşkil edir və bu baxımdan Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələrin

müvafiq göstəricisindən - 161,3%-dən kifayət gədər geri qalır.³⁰

Ayındır ki, belə bir mühitdə effektiv monetar siyasət mərkəzləşmiş uçot dərəcələrinin artırılıb-azaldılması yolu ilə də gerçəkləşmir və məhdud resursun bankların maliyyə resurslarının artırılması üçün uçot dərəcələri xüsusi əhəmiyyətli faktor olmur. Bu cəhətləri nəzərə alsaq, iddia edə bilərik ki, postsovet mühitində bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi sistemi həm də monetar siyasətin tərkib elemeyti kimi çıxış edə bilər. Transformasiya mühitində belə bir reallığı həm də başqa bir faktor şərtləndirir. Bəllidir ki, transformasiya iqtisadiyyatı ölkələrində güclü fond bazarları mövcud deyil. 2000-ci illərin əvvəlində fond bazarının «gücü» - səhmlərin kapitallaşması həcmi 60 milyon manata yaxın qiymətləndirilirdi və yəqin ki, bu bazar ötən illər ərzində ciddi genişlənməyib. Belə ki, 2009-cu ildə Azərbaycan Qiymətli kağızlar bazarında dövriyyədə olan səhmlərin məbləği 3,6 mld. manat, yaxud ÜDM-in 10%-i həcmində olub. (Az.NK.hes.) Nəzərə alsaq ki, dünya fond bazarlarında kapitallaşma həcmi 38,9 trilyon dollardır, biz başqa bir iddia irəli sürə bilərik.³¹ Biz iddia edə bilərik ki, sərbəst vəsaitlərin istehsal sektoruna cəlbinin əsas vasitəsiçiliyi kimi maliyyə vasitəçiləri çıxış edirlər. Deməli, postsovet mühitində «...maliyyə vasitəçilərinin başlıca funksiyası müştəriləri maliyyə bazarlarındakı birbaşa əməliyyatlar nəticəsində əldə olunacaq maliyyə xidmət və məhsullarından daha effektiv təmin etmək...» deyil.³² Bu mühitdə başlıca funksiya, ümumiyyətlə, müştərilərin maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsidir.

Bütün bu qeyd olunanları ümumiləşdirilib qeyd etmək olar ki, transformasiya mərhələsində bank əməliyyatlarının nisbi yüksək dərəcələrlə vergiyə cəlb edilməsi

³⁰ Azərbaycan rəqəmlərdə, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2007, səh 11-25; World development indicators - 2006. The World Bank. Washington. p 284

³¹ World development indicators - 2006. The World Bank. Washington, p 280

³² Боди З., Мертон К. Финансы. М.: 2003, с 94

məcmu tələbin effektiv strukturunun - uzunmüddətli iqtisadi inkişafa və ya investisiyaların artımına yönələn strukturunu formalaşdırmağa yardım etmir. Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilmə sisteminin başlıca fundamental əsasını bu məqam təşkil edir və bu sistemlərin effektivliyi fiskal siyasətlə monetar siyasətin optimal balansı ilə müəyyənləşir. İqtisadi nəzəriyyənin bu fundamental baxışları başqa tədqiqatlarla konkret istiqamətlər üzrə inkişaf etdirilib və vergitutmanın bank əməliyyatlarına kredit təşkilatlarının effektivliyinə təsiri öyrənilib.

Bu baxımdan R.Karminanın tədqiqatları xüsusilə seçilir. Karminal kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb etmə sistemlərinin effektivliyini araşdırmaq üçün öncə hesab edir ki, «istehsal üçün fiksasiya edilmiş proporsiyada iki faktor gərəkdir: sahibkar əməyi və xarici maliyyə (kapital). Sahibkarlar öz investisiya layihələrini maliyyələşdirmək üçün ... əhalinin yığımlar və ya maliyyə vasitəçilərinin xidmətindən istifadə arasında seçim edə bilirlər».³³ P.Daymond, J.Marlesin və başqalarının bütövlükdə optimal vergitutmaya həsr olunmuş tədqiqatlarından fərqli olaraq Karminanın araşdırmaları birbaşa maliyyə vasitəçilərinin vergitutma sistemlərinə aiddir və müxtəlif vergi metodlarının kredit təşkilatlarının effektivliyinə təsiri detallar üzrə aydınlaşdırılır. Karminal vergitutmanın kredit təşkilatlarına təsirini maliyyə vasitəçisinin rifahının azalması göstəricisi üzrə öyrənir. Daha doğrusu, statik vəziyyətdə müxtəlif vergilərin tətbiqinin – məsələn, depozitlərə verginin tətbiqinin kredit təşkilatlarının dəyərinə təsiri aşkarlanır.

Bu vergilərin effektini Karminal cədvəl 1.3-də göstərilən kimi müəyyən edir.

Cədvəl 1.3

***Kredit təşkilatlarının dəyərinə vergitutmanın təsiri
dəyərin itirilməsi amilləri³⁴***

³³ЖарковскаяЕ.П. Банковскоедело. М.: 2006.

³⁴Carminal R. Financial intermediation and the optimal tax system // Journal of Public Economics, 1997, №63, p.374.

<i>Vergilər</i>	<i>Əmək resurs- larının yerləşdi- rilməsinin təhrifi</i>	<i>Müflişləşmə tezliyinin artımı</i>	<i>Maliyyə qərarlarının təhrifi</i>	<i>Vergilərin tutulması xərcləri</i>
İstehsala vergi (mənfəət vergisi)	-	-	-	+
kapitala vergi	+	+	-	-
depozitlərə vergi:				
təkmil rəqabətdə	+	+	+	-
İnhisarçılıqda	-	-	-	

+ təsiri, - təsiri yoxdur

Cədvəldən aydın olur ki, kredit təşkilatlarının «istehsalına» vergi nə əmək resurslarının sahələr üzrə yerləşdirilməsini təhrif edir, nə müflişləşmə, nə də maliyyə qərarlarının qəbulunda təhrifə səbəb olur. Təhrif və müflişləşməni yaradan əsas faktorlar kapitala və inhisarçılıq olmayan mühitdə depozitlərin vergiyə cəlb olunmasıdır. Karminal tədqiqatlarından belə aydınlaşır ki, təkmil rəqabətdə kredit təşkilatlarının aktiv və passiv əməliyyatları vergiyə cəlb edilməməlidir. Vergitutmanın bank əməliyyatlarına təsiri Ukrayna tədqiqatçıları V.Vişnevski, S.Steşenko tərəfindən də ətraflı araşdırılıb. Bir çox xarici iqtisadçıların - L.Skaunerin, A.Auerbachın, A.Kotlikoffun optimal vergitutmanın dinamik modellərinə istinad edən bu alimlər vergilərlə depozitə tələbat, kreditə tələbat arasındakı əlaqələri araşdırırlar. Təsərrüfat dövriyyəsinə 4 əlaqəli elementə - ictimai sektor, istehsal sektoru, maliyyə sektoru və ev təsərrüfatları sektoruna bölən Vişnevski və digərləri bankların və əhəlinin faiz gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsi ilə yüksək iqtisadi artım templəri arasındakı əlaqələri aşkarlamağa cəhd edirlər.

Vişnevski düzgün olaraq göstərir ki, əhəlinin bank depoziti xidmətlərinə tələbatı iki faktordan - depozitlər üzrə faizdən və risk qiymətləndirmələrindən asılı olur.³⁵ Aydındır ki, faiz dərəcələrinin yüksəkliyi bu xidmətlərdən istifadəyə stimulu yüksəldir və eyni

³⁵Налогообложение. Теории, проблемы, решения / Под реакцией В.П.Вишневого. Донецк, 2006, 406 с.

zamanda yüksək gəlirlər yüksək risklərlə müşayiət olunur.

Vişnevski modelinə görə, əhali depozitə $y_i^d = y_i k_i^y$ həcmdə vəsait yönəldir və burada y_i^d - i ildə depozitə yönələn vəsait, y_i - fərdin malik olduğu vəsait, k_i^y - isə yığımın hansı hissəsinin depozitə yönəldiyini göstərən əmsaldır.³⁶ Deməli, bu əmsal faiz dərəcəsi və risk səviyyəsindən asılıdır. Maliyyə nəzəriyyəsindən bəllidir ki, investisiya qərarlarının qəbulunda $\hat{d} = f \cdot d + (\hat{d}_{13} - fd) \cdot \beta_i + A \cdot \sigma_B^2 \cdot \beta_i$ düsturuna da əsaslanılır.³⁷ Yeni hər hansı qiymətli kağızın alqısı barədə qərar bazardakı orta gəlirliliyi $-\hat{d}_{13}$, risksiz gəlirliliyi $-f \cdot d$, β risklə, həmin qiymətli kağızın β riskini β_i , bazar üzrə dispersiyanı nəzərə almaqla qəbul olunur. Yeni bazarda risksiz faiz dərəcəsi 5%-dirsə və $\beta_i = r_{iB} \cdot \sigma_i / \sigma_{iB}$ düsturu ilə müəyyənləşən β əmsalı sıfıra bərabərdirsə, gözlənilən gəlirlilik 5% təşkil edə bilər. Dəqiqi, illik 5%-lə depozitə əmanət yönəldən şəxs depozit faizini əldə edəcəyinə əmin ola bilər.³⁸ Ancaq bəllidir ki, faizlərin yüksəlməsi standart kənarlaşmanı - σ -nı və ardıcıl olaraq β əmsalını da yüksəldir və şübhəsiz ki, risk – gəlirlilik münasibətlərinin yeni mənzərəsi yaranır. Bu, məsələnin bir tərəfidir. İkinci tərəfdən, risk – gəlirlilik münasibətlərini yeni müstəviyə çıxaran ikinci faktor – faizlərə vergi ödənişləri aşkara çıxır.

Biz vergi nəzəriyyələrini təhlil edərkən göstərdik ki, fərdlər vergini nəzərə almaqla gəlirlərini diskontlaşdırırlar. Maliyyə nəzəriyyəsindən bəllidir ki, vergitutma nəzərə alınanda diskont dərəcəsi $-d \cdot (d - \text{vergi}) / (1 + \text{vergi})$ düsturundan çıxarılan göstərici ilə əvəzlənir. Yeni əmanətə yönələn vəsaitin cari dəyəri

$$cd = Gd_x \cdot \frac{1}{\left(1 + \frac{d - \text{vergi}}{1 + \text{vergi}}\right)}$$

³⁶Налогообложение. Теории, проблемы, решения / Под реакцией В.П.Вишневого. Донецк, 2006, 406 с.

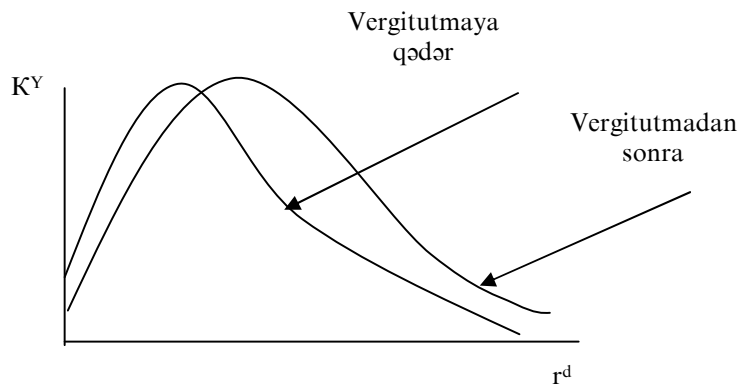
³⁷Sadıqov M., Hüseynov A., Zeynalov V. Korporativ maliyyə. Bakı: 2007, 504s.

³⁸Sadıqov M., Hüseynov A., Zeynalov V. Korporativ maliyyə. Bakı: 2007, 193 s.

düsturu ilə müəyyən olunur. Aydındır ki, vergitutma depozitə qoyuluşuna stimulu müəyyən qədər azaldır və bütün bu aspektləri nəzərə alan V.Vişnevski bank xidmətinə tələbat əmsalını müəyyənləşdirmək üçün riyazi aparatdan istifadə edərək aşağıdakı düsturu təklif edir:

$$K_i^y = A \cdot e^{\frac{-\mu(r^d(1-C \cdot r_t^d) - B)}{B^2}}$$

Burada r^d - depozitlər üzrə bank faizi; r_t^d - faiz gəlirlərinə vergi dərəcələri; μ , A , B , C – əmsallardır.

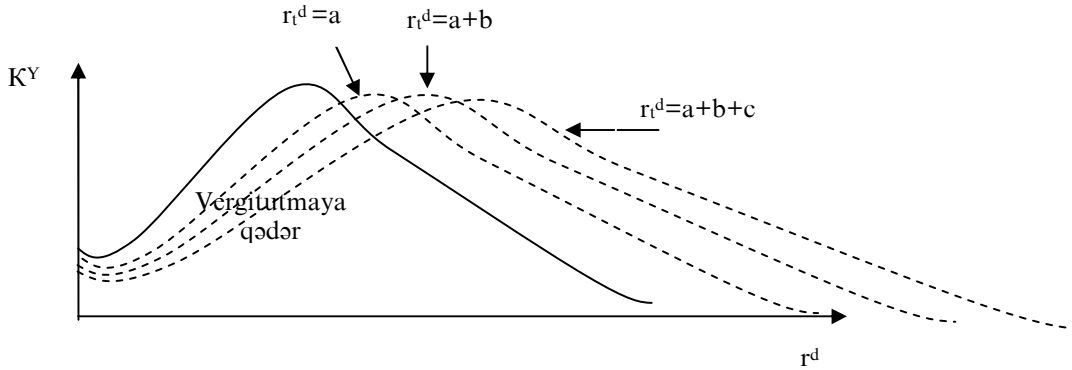
Faiz dərəcələri, risk və vergitutma ilə bank xidmətlərinə tələbat əmsalı arasındakı əlaqələrin təxmini qrafik təsviri isə aşağıdakı kimi olur:

Qrafik 1.1. Faiz dərəcələri (risklər nəzərə alınmaqla) və depozitlərə tələbat əmsalı

Qeyd olunanlara və qrafik təsvirə əsaslanıb, iddia edə bilərik ki, vergitutma nəticəsində eyni depozit faizi dərəcəsində depozitə tələbat əmsalı azalır. Vişnevski modelindən və başqa nəzəri baxışlardan bəlli olan budur. Amma Vişnevski modeli vergi dərəcələrinin dəyişməsi ehtimalına diqqətsiz yanaşır. Model yalnız vergitutmadan öncəki və sonrakı situasiyanı aydınlaşdırır. Depozitə tələbat əmsalı düsturundan aydındır ki, bütün başqa göstəricilər sabit qalanda, r_t^d -nin - vergi dərəcəsinin yüksəlməsi depozitə

tələbat əmsalını kiçildir, vergi dərəcəsinin azalması isə əks effekt yaradır. Təxmini qrafik 1.2. təsvir aşağıdakı kimi olur:

Qrafik 1.2. Vergitutma ilə depozitə tələbat arasındakı qarşılıqlı əlaqələr

Əlbəttə ki, vergitutma təkcə passiv bank əməliyyatlarına təsir göstərmir və bank əməliyyatlarında vergitutmanın effektini aydınlaşdıran tədqiqatlarda məsələnin ikinci tərəfi də - aktiv əməliyyatlar üzrə aspektlər də öyrənilir. Vergitutmanın kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin effektivliyinə təsirini aşkarlamaq üçün bu məsələyə də diqqət zəruridir. Bu məsələnin təhlili zamanı bəzi cəhətlərə diqqət yetirmək zəruridir. Biz öncə qeyd edə bilərik ki aktiv əməliyyatlar üzrə kommersiya banklarının gəlirini ümumi şəkildə aşağıdakı düsturla ifadə etmək olar:

$$M_B = F_k - F_d$$

Burada M_B - bankların mənfəəti,

F_k - kreditlər üzrə daxil olan faiz ödənişləri,

F_d - depozitlərə ödənilən faizlər.

Şübhəsiz ki, bu düsturla məsələ kifayət qədər sadələşdirilir və depozitlərin cəlbinə, kreditlərin verilməsinə çəkilən xərclər və s. nəzərə alınmır.

İkinci tərəfdən qeyd etmək olar ki, kredit bazası əhali və müəssisələrdən cəlb edilən depozitlər öncə verilmiş kreditlərin və bu kreditlər üzrə faizlər ödənilməsi, müştərilərin cari hesabları və s. daxilolmalar hesabına formalaşır və məcburi ehtiyat norması bu

bazanı bir qədər kiçildir. Sadələşdirilmiş formada bu bazanı aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

$$K_B = d_o + d_m + CH_n + CH_f + Q_m - ME_A$$

Burada K_B - kredit bazası,

d_o - əhalidən depozitlər,

d_m - müəssisələrin depozitləri,

CH_n - hüquqi şəxslərin cari hesabları,

CH_f - fiziki şəxslərin cari hesabları,

Q_m - faiz və əsas borc üzrə qaytarılan məbləğlər,

ME_A - məcburi ehtiyatlar üzrə ayırmalar.

Aydındır ki, kredit bazasının həcmi ayrı-ayrı komponentlərin miqdarından asılı olur və bu miqdar isə müxtəlif faktorların, o cümlədən vergitutmanın təsiri ilə müəyyənləşir. Əhalinin depozitlərə tələbatına vergitutmanın təsirini aydınlaşdırarkən, bu məsələ də təsdiqləndi. Vişnevski modelində də məsələyə belə yanaşılır, ancaq bəzi məqamlarda problemin formal qoyucusu baxımından yanlışlıqlara yol verilir. Vişnevski müəssisələrin depozitlərini müvəqqəti sərbəst pul vəsaitləri kimi xarakterizə edir və hesab edir ki, müəssisənin fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan sərbəst vəsaitlərin hamısı depozitə yatırılır.³⁹ Əlbəttə ki, bu kifayət qədər səthi yanaşmadır və əhalidən fərqli olaraq müəssisələrin investisiya istiqamətləri kifayət qədər rəngarəng olur. Buna görə də hətta formal yanaşmalarda məsələyə bir qədər fərqli yanaşmaq və sərbəst vəsaitlərin yalnız müəyyən bir hissəsinin bank depozitinə yönəlcəyini nəzərdə tutmaq gərəkdir. Bu cəhəti də nəzərə almaqla müəssisələrin bank depozitinə tələbatının əhalinin tələbatına uyğun olduğunu iddia etmək mümkündür. Daha dəqiqi, iddia etmək olar ki, bu tələbatın həcmi $Y^{dm} = k \cdot X_m$ düsturu ilə müəyyənləşir. k - xalis mənfəətin $(X_m - in)$ depozitə yönələn hissəsini ifadə edən əmsaldır.

³⁹Налогообложение. Теории, проблемы, решения / Под реакцией В.П.Вишневого. Донецк, 2006, 411 с.

Başqa komponentlərin - cari hesablardakı vəsaitin müəssisələrin satış həcmi və əhalinin gəlirlərindən asılı olduğunu, yəni $CH_m = SH \cdot L$ və $CH_o = \Theta_n \cdot L$ kimi ifadə etmək mümkünlüyünü də iddia etmək olar.

Aydındır ki, cari hesablar komponentinə bank əməliyyatları üzrə vergitutma təsir etmir və kredit bazasının həcminə vergitutma faktoru yalnız depozitlər üzrə faizlərin vergiyə cəlb olunması ilə təsir edir. Daha dəqiqi, vergitutma depozit layihəsinin cəlb ediciliyini azaldır. Baza kiçilir, resurslar məhdudlaşır və kreditlərin qiyməti yüksəlir. Bazanın genişlənməsi üçün öncə göstərdiyimiz kimi, depozit faizlərini yüksəltmək lazım gəlir və ardıcıl olaraq risklər də, kredit faizləri də yüksəlir.

Beləliklə, vergitutma kredit əməliyyatlarına tələbata birbaşa təsir etmir və bu təsir mümkün də deyil. Çünki faiz ödənişləri və əsas borc, adətən, müəssisənin mənfəət vergisi bazasından çıxılır. Doğrudur, bəzi nəzəri baxışlarda bu məsələ lazımi izahını tapmır. Məsələn, Vişnevski tərəfindən göstərilən kreditə tələbat əmsalını $K_k = 1 - \frac{1+M}{1+M \cdot e^{N[1-(dk-Xo)(1+dk)]}}$ düsturu ilə ifadə olunan göstəricini nəzərə alsaq, kreditə tələbatla vergitutma arasındakı əlaqələr birbaşa aşkarlanmır.⁴⁰ Bu əmsalı şərh edən müəllif yalnız müəssisənin vergitutmaya cəlb olunması təsirindən danışır və öncə göstərdiyimiz kimi yanlışlığa yol verir. Halbuki, vergitutmanın bu tələbata təsiri vergi → depozit faizi → kredit faizi əlaqələri müstəvisində aydınlaşır. Bu xətti asılı olmayan əlaqələrin çox müxtəşər təhlilindən bir mühüm cəhət bir daha bəlli olur. İqtisadi inkişafın, məcmu tələbin optimal strukturunun təmin olunmasında bank əməliyyatlarından vergitutmanın rolu böyükdür və bu əməliyyatlara yüksək yaxud yüksələn vergilərin tətbiqi pul-kredit mexanizminin potensialından istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır.

Bank əməliyyatlarından vergitutmanın nəzəri məsələləri təkcə araşdırılan bu fundamental cəhətlə məhdudlaşmır. Kredit təşkilatlarının fəaliyyətlərinin spesifikliyi bank əməliyyatları üzrə vergitutmada fərqli metodoloji xüsusiyyətləri də şərtləndirir.

⁴⁰Налогообложение. Теории, проблемы, решения / Под реакцией В.П.Вишневого. Донецк, 2006, 412 с.

Bu baxımqa qeyd edilməsi gərək olan məsələlərdən biri kredit təşkilatlarının özünəməxsus impliçit verginin təsirinə məruz qalmasıdır. Bəllidir ki, Azərbaycan qanunvericiliyi də başqa ölkələrdəki kimi, banklarda məcburi ehtiyatların yaradılmasını tələb edir.⁴¹ Yəni bank depozitlərinin və digər passivlərin müəyyən hissəsi – 10-15% və ya başqa faizi Mərkəzi banklardakı müxbir hesablarda, həmçinin nağd şəkildə bank kassalarında saxlanır. Məlumdur ki, məcburi ehtiyat mexanizmi həm özünəməxsus sığorta funksiyalarını, həm də makroiqtisadi tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir. Eyni zamanda, bu ehtiyatların yaradılması kredit bazasının kiçilməsinə, bankın maliyyə göstəricilərinin müəyyən qədər pisləşməsinə də səbəb olur. Belə ki, x məbləğ depozit üçün müştərilərə $(x + fdx)$ vəsait ödəyən bank kreditə $(x - M_\epsilon)$ məbləğini yönəldə bilir. $(x + fdx) \times (x - M_\epsilon) f_k$ şərtinin ödənilməsi – dəqiqi, bankın fəaliyyətinə hər hansı motiv yaradılması kreditin faizlərinin $- f_k$ -nin müəyyən qədər yüksəlməsini və son nəticədə kredit xidmətlərinə tələbatın müəyyən qədər azalmasını şərtləndirir. Ancaq bu impliçit – «gizli» vergitutmanın effekti sadəcə bu cəhətlə məhdudlaşmır. Məcburi ehtiyat normaları, daha doğrusu, bu normaların səviyyəsi maliyyə xidmətləri üzrə ölkələrarası rəqabətdə də mühüm rol oynayır. Məsələn, A və B ölkələrində məcburi ehtiyat normaları müvafiq olaraq 10 və 5% olsa, eyni deposit məbləği – X həcmində A ölkəsindəki bankın resursu $(X - 0,1X)$, B ölkəsindəki bankın resursu isə $(X - 0,05X)$ təşkil edəcək. Deməli, B ölkəsindəki bank izafi resursdan $- 0,05X$ vəsaitdən istifadə etmək imkanına – deposit faizlərini qismən yüksəltmək, kredit faizlərini qismən azaltmaq, əlavə cari və perspektivgəlirlər əldə etmək imkanına malikdir. Məcburi ehtiyat normalarının ölkələrarası fərqi həm də arbitraj əməliyyatlarına mühüm bir əsasyaradır. Belə ki, yüksək deposit faizinə görə A ölkəsinin X depoziti B ölkəsində yerləşdirilir. Eyni zamanda B ölkəsindəki bankdan X məbləğ ucuz kredit götürülür. Deməli, həmdə B ölkəsi A -nın resursları hesabına öz maliyyə sektorunda əlavə sərvət – əlavə dəyər yaratdı. Bu cəhətlərlə birgə qeyd etməliyik ki, məcburi ehtiyat normalarına münasibətdə praktik baxışlar

⁴¹ Banklar haqqında sənədlər toplusu. Bakı: 2006, səh 35

yekcins deyil və Avropa Mərkəzi Bankı hesab edir ki, «...minimale htiyatlar sistemindən istifadə olunmasa, ...Mərkəzi Bank pul bazarının nisbi qeyri-sabit faiz dərəcələri ilə üzləşəcək.⁴²

Bu ziddiyyətli baxışlarla belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, məcburi ehtiyat normalarının müəyyənəlməsi zamanı bank sektorundakı qlobal rəqabəti nəzərə almaq gərəkdir. Eyni bir nəticə depozit faizlərinin vergiyə cəlb olunmasına münasibətdə də yanlış deyil.

Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb olunmasındakı spesifik xüsusiyyətlərdən biri də ƏDV ilə bağlıdır. Bəllidir ki, maliyyə xidmətləri, o cümlədən əksər əsas bank əməliyyatları ƏDV-dən azad olunurlar və Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 164.1.2 maddəsi də maliyyə xidmətlərini ƏDV-dən azad edir.⁴³

Bir çox tədqiqatlarda düzgün qeyd olunur ki, maliyyə xidmətlərinin ƏDV-dən azad olunması əsas sosial və ya ictimai maraqların daha dolğun qorunmasına bağlı deyil.⁴⁴ Məsələ sırf texniki səbəblərdən irəli gəlir və bir çox tədqiqatlarda bu cəhət qeyd olunur: «...Maliyyə xidmətlərinə görə mükafat impliçit formada aşkara çıxa, daha doğrusu, marjada - bir neçə monetar axından sonra yaranan fərqdə gizlədilər bilər. Bu halda mükafatın – ƏDV-nin tətbiqi üçün bazanın ölçülməsinin asan yolu mövcud olmur». ⁴⁵ A. Teyt də belə bir çətinliyin mövcudluğunu qeyd edir və bildirir ki, bankların faiz gəlirləri kapitalın dəyərini, inflyasiya səviyyəsini, vasitəçilik xərcinin birləşməsinə nəzərə almaqla müəyyənəlsin və bu baxımdan belə gəlirlərin ümumi ƏDV sistemində daxil edilməsi çətindir.

Bir çox maliyyə xidmətlərinin ƏDV-dən azad olunmasının kompensasiyası mexanizmi kimi bəzi ölkələrdə – məsələn, Fransada maliyyə institutları işçilərinin əmək

⁴²European Sentral Bank. The use of a minimum reserve sistem by the European System of Central Banks in Stage Three: Final. Spesification. Frankfurt, 1998.

⁴³ Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2005, səh 181

⁴⁴Налогообложение. Теории, проблемы, решения / Под реакцией В.П.Вишневского. Донецк, 2006, 392с.

⁴⁵Poddar S. Value - added Tax for Financial Services. World Bank, 2003, 6 p.

haqqına əlavə vergi, bəzi ölkələrdə - Latın Amerikasına regionunun bir sıra dövlətlərində debet əməliyyatlarına vergi tətbiq edilir. Yəni bank hesablarından vəsaitlər silinəndə, nağd vəsait götürüləndə, kreditlər üzrə faizlər ödəniləndə bu vəsaitlərin 0,2-2,0%-i miqdarında vergi tutulur. ⁴⁶Tədqiqatlarla müəyyənləşdirilib ki, belə özünəməxsus «ƏDV»-nin aşağı dərəcələri büdcə gəlirlərinin əldə olunması üçün effektiv bir yoldur. Ancaq yüksək dərəcələrdə vergi bazasının müxtəlif üsullarla kiçildilməsi, maliyyə resurslarından istifadənin təhrifi baş verir.⁴⁷

Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb olunmasının spesifik metodoloji xüsusiyyətlərindən biri də faiz gəlirlərindən vergitutma üsullarıdır. Müxtəlif ölkələrin vergi sisteminin araşdırılmasından aydın olur ki, faiz gəlirlərinin vergiyə cəlb olunmasında üç yanaşma – gəlir vergisinin kompleks sistemlərinin tətbiqi, gəlir vergisinin ikili sistemi və səhmdar kapitalına vergi güzəştləri yanaşmaları mövcuddur. Kompleks sistem (Comprehensive income tax sistem) faiz gəlirlərinin ümumi gəlir bazasına daxil edilməsini və vaxud bazadan vergi tutulmasını nəzərdə tutur. İkili sistem (dual income tax) və ya DİT faiz gəlirlərindən ayrıca vergi tutulmasını müəyyən edir.⁴⁸

Aydındır ki, kompleks sistem və ya klassik sistem faiz gəlirlərini – depozitlər üzrə gəliri, kreditlər üzrə gəliri, səhmlər üzrə dividendi və s.-ni vahid gəlir vergisi şkalası üzrə vergitutmaya cəlb etməklə, investisiya fəallığına müəyyən təsir göstərir. Depozit üzrə faizin 10%-li dərəcə ilə deyil, vahid baza daxilində 15-20 və 30%-li dərəcə ilə vergiyə cəlb olunması, əlbəttə ki, depozit qoyuluşlarına stimulu nisbətən zəiflədir. Bu baxımdan DİT yanaşmasını kifayət qədər effektiv hesab etmək olar və bir çox tədqiqatçılar da bu qənaətdədirlər: «Kapitaldan gəlirlərə aşağı verginin tətbiqi kapital təklifinin yüksək elastikliyi təmini və ... beynəlxalq rəqabətqabiliyyətinin saxlanması

⁴⁶Налогообложение. Теории, проблемы, решения / Под реакцией В.П.Вишневого. Донецк, 2006, 394-395с.

⁴⁷Kirilenko A. Summers V. Bank Debit Taxes: Yield vs. disinter mediation. World Bank, 2002, p117

⁴⁸Вовченко Н.Г., Кармала К.В. Финансовые системы зарубежных государств. Ростовна-Дону, 2005.

üçün pragmatik vasitədir».⁴⁹

Ancaq eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, DİT sistemi vergitutmanın vertikal və horizontal - yaxud üfiqi və şaquli bərabərlik prinsiplərini pozur. Bəllidir ki, daha təminatlı fərdlər depozitə, səhmə və s.-yə vəsait yatıra bilirlər və varlıların gəlirlərinin aşağı dərəcə ilə vergiyə cəlb edilməsi – məsələn, depozit üzrə faizlərdən ildə 100 min manat gəlir əldə edən 10%-li dərəcə ilə cəmi 10 min manat vergi ödəməsi, doğrudan da, şaquli bərabərliyin pozulması hesab oluna bilər. Çünki depozitə vəsait yatırmaq imkanı olmayan və ildə cəmi 20 min manat gəlir - əmək haqqı alan fərdsə, 20-35%-li dərəcələrlə vergiyə cəlb olunur. Beləliklə, vergitutmanın ədalətliliyi pozulur, ancaq bu cəhət hələ DİT-in yararsızlığını təsdiq etmir və vergitutmanın ədalətlik – effektivlik balansını başqa bir müstəvidə də həll oluna bilər. Kapitaldan gəlirlərin progressiv vergitutmaya cəlb olunmamasında yaranan neqativ effektlər əmlak vergisindən, aksizlərdən effektiv istifadə ilə minimallaşdırıla bilər. Yəni varlı sərbəst vəsaitlərini depozit, səhm alqısına və s.-yə yönəldib, yüksək gəlir əldə edəndə, vergi «cəzasına» məruz qalması əvəzinə bahalı əmlak əldə edəndə, vergi «cəzası» çəkməlidir və bu yanaşma həm ədalətliliyi, həm də effektivliyi təmin edir.

Korporativ kapitala vergi güzəşti və ACE sistemi kapitalın bazar faizi normasına uyğun həcmdə vəsaiti mənfəət vergisi bazasından çıxmağa imkan verir. Bu sistemin, yəqin ki, əlavə şərhə də gərəkdir. Xarici ölkələrin vergi qanunvericiliyindən bəllidir ki, korporasiyalar həm xalis mənfəətdən vergi, həm də səhmdarlar dividend ödənişlərindən vergi ödəyirlər. Bundan başqa, kapitalın artımına, məsələn, bir il öncə biri 100 manata qiymətləndirilən səhmin bu il 120 manata qiymətləndirilməsindən yaranan artıma da vergi ödənilir. ACE sistemi kapital artımına faizlərin, bölünmüş mənfəətin (dividendlərin) vergiyə cəlb edilməsi zamanı bazar norması səviyyəsində güzəşt nəzərdə tutur. Yəni bazarda orta gəlirlilik norması 10% olubsa, faiz gəliri 15%-dirsə, vergi 5%-lik fərqə tətbiq edilir.

⁴⁹Levin M., Pitter P. Taxation of Financial Intermediation in Industrialized Countries. World Bank, 2003, p7

Əlbəttə ki, bu sistemi tam təkmil hesab etmək mümkün deyil, bazar norması kimi nisbətən yaygın meyar əsasında verilən güzəştlər vergitutmanın kifayət gədər təhrif olunmuş nəticələrinə səbəb ola bilər. Bu və başqa cəhətlərə görə ACE sisteminin praktik tətbiqi faktik olaraq reallaşmayıb.

ACE sistemi barədə şərhdən belə görünə bilər ki, bu sistemin kredit təşkilatlarından vergitutma ilə əlaqəsi yoxdur. Ancaq biz, bir tərəfdən, nəzərə almalıyıq ki, banklar, bir qayda olaraq, korporativ formada təşkil olunur. Bundan başqa, bank əməliyyatları zamanı faiz gəlirləri ödənilir və bu baxımdan da ACE sistemi bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsinin metodoloji əsaslarından biri hesab edilə bilər.

Kredit təşkilatlarından vergitutmanın nəzəri-metodoloji əsasları barədə təhlilləri eyniləşdirib, birməqamı da qeyd etməliyik. Təkmil vergitutma sistemləri təkcə nəzəri baxışlar əsasında şəkkül tapmır. Müxtəlif ölkələrin praktik vergitutma sistemləri başqaları üçün nümunəyə çevrilir. Bu baxımdan bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsinin xarici təcrübələrinin təhlil məqsəd uyğundur.

FƏSİL 2. BANKLARDA VERGİTUTMA PROSESİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Bank əməliyyatlarından vergitutma sahəsində xarici təcrübə

Bu gün bank əməliyyatları çeşidinə depozitlər qəbulu, kreditlər verilməsi, bank hesablarının açılması və bu hesablar üzrə müştərilərə xidmət, klirinq xidmətləri, kassa xidmətləri, qiymətli kağızlarla əməliyyat, lizinq, faktoring, trast əməliyyatları, maliyyə-konsalting xidmətlərinin göstərilməsi və s. aiddir. Bank əməliyyatlarının belə bir rəngarəngliyinə baxmayaraq, bu əməliyyatların əsasən passiv və aktiv əməliyyatlar üzrə təsnifləşdirilir. Aydındır ki, depozit qəbul ediləndə də, öz səhmini və ya istiqrazını buraxanda da, bank passiv əməliyyatlar aparır. Belə ki, depozitlərə də, istiqrazlara da faiz ödəmək, səhmlərə isə dividend vermək lazım gəlir. Kommersiya kreditinin, lizinq və ya faktoring əməliyyatlarının da mahiyyətə fərqlənmədiyini iddia etmək olar. Çünki kommersiya krediti veriləndə, bank müəyyən gəlir - kredit faizləri əldə edir. Lizinq üzrə hər hansı əmlakı alıb, icarəçiyə verəndə də bank gəlirə – lizinq ödənişlərindən yaranacaq gəlirə ümidli olur. Məsələn belə bir yanaşma Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində də mövcuddur və Vergi Məcəlləsinin 140.1-ci maddəsinə görə maliyyə lizinqi üzrə ödəmələr «icarəyə verilmiş ssuda üzrə ödəmələr sayılır».

Banklar yenə də əsasən öz əzəli və əbədi funksiyalarını – maliyyə resurslarının səmərəli yerdəyişməsinə və ya izafi resurslara malik subyektlərdən bu resursa ehtiyacı olan subyektlərə istiqamətlənən vasitəçiliyi həyata keçirirlər. Bank əməliyyatları zamanı bankın mənfəəti də yaranır və aydındır ki, bu əməliyyatları reallaşdıran kredit təşkilatları başqa müəssisələr kimi qanunvericiliklə müəyyənləşən vergiləri ödəyirlər.

Bank əməliyyatları üzrə gəlir və mənfəət vergisinin xarici təcrübələrində diqqəti çəkən birinci cəhət - ötən əsrin 80-ci illərindən başlanan və inkişaf etmiş ölkələri əhatə edən köklü vergi islahatlarının bu gün də davam etdirilməsidir. Fiskal sistemlərin neytrallaşması ilə xarakterizə olunan bu islahatların əsas xəttini vergi dərəcələrinin aşağı

salınması təşkil edir. Bəzi inkişaf etmiş ölkələr üzrə son illərdə gəlir vergisi dərəcələrinin aşağı salınması ilə bağlı göstəricilər də fiskal neytrallıq meylinin gücləndiyini təsdiq edir.

Cədvəl 1.

Gəlir vergisi dərəcələrinin dəyişməsi

Gəlir	Gəlir vergisi				Mənfəət vergisi			
	Maksimal dərəcə		Minimal dərəcə		Maksimal dərəcə		Minimal dərəcə	
	2001-ci il	2005-ci il və sonrakı	2001	2005-2008	2001	2005-2008	2001	2005-2008
ABŞ	39,1%	35,0%	28%	25%	38%	38%	15%	15%
Almaniya	48,5%	38,4%	22,9%	15%	39%	25%	-	-
Fransa	56,8%	53,8-36,8%	...	...	35,3%	33,3%	-	-
Böyük Britaniya	41%	40%	27%	20%	30%	30%	20%	20%

Yuxarıdakı cədvəldən inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemlərində dərəcələrin azalma meyli aşkar sezilir. Vergi islahatlarının başqa bir xəttini də vergi bazasının genişlənməsi təşkil edir. Doğrudur, son illərin islahatları hər bir ölkədə vergi bazasının genişlənməsi istiqamətində tədbirlərlə müşayiət olunmayıb və məsələn, Böyük Britaniyada 3 il ərzində müəssisələrə kapital qoyan investorlar üçün vergi bazasını 20%, 5 il bu işi həyata keçirənlər üçün isə 10% yaxud inkişaf edən müəssisələrə vəsait yatıran investorlara isə 20% azaltmaq kimi yeniliklər nəzərdə tutulur. Ancaq islahatların ümumi istiqaməti təkcə bu nümunələrlə müəyyən olunmur. Məsələn, Almaniya da həyata keçirilən vergi islahatları amortizasiya ayırmalarının maksimal normalarını 30%-dən 20%-dək, daşınmaz əmlak üçün normaları isə 4%-dən 3%-dək azaltmağı nəzərdə tutur.

Həmin ölkələrdə gəlir və mənfəət vergisi üzrə həyata keçirilən bu dəyişikliklər

bank əməliyyatları üzrə vergitutmadan da yan keçməyib. Çünki əsas bank əməliyyatları - passiv və aktiv əməliyyatlar müxtəlif fiziki və hüquqi şəxslər üçün gəlir, kredit təşkilatları üçünə son nəticədə mənfəət yaranması ilə nəticələnir. Yəni müştərilər gəlir və ya mənfəət, kredit təşkilatı isə mənfəət vergisi ödəyicisinə çevrilir. Ancaq bu ümumi əsaslarla birgə bank əməliyyatlarından vergi tutulması yenə də spesifik xüsusiyyətlərə malik olur və bu spesifik cəhətlər faiz gəlirlərinin vergiyə cəlb olunmasında xüsusilə aşkar görünür.

Faiz gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsində əsasən, yuxarıda qeyd etdiyimiz 2 üsuldən - klassik və DİT yanaşmadan istifadə olunur. Məsələn, Skandinaviya ölkələrində DİT sisteminin tətbiqi qlobal ölkələrarası rəqabətə davamlılığı artırmaq istəyindən irəli gəlib. Məlum olduğu kimi Skandinaviya ölkələri həmişə gəlir vergisi dərəcələrinin yüksək olması ilə fərqlənib. Bu gün Norveçdə dövlət gəlirlərinin 31%-nin, Danimarkada 24%-nin, Finlandiyada 21%-nin gəlir vergisinə aid olması, belə yüksək dərəcələrlə izah olunur. Bu ölkələrdə vergitutmada ədalətlik və effektivlik balansının pozulmasının qarşısını almaq, həm də yığım və investisiyalara stimulun azalmaması üçün kapitaldan gəlirləri (Capital income tax), yəni həm də faiz gəlirlərini ayrıca dərəcələrlə vergiyə cəlb etmək nəzərdə tutulub.

Cədvəl 2

İnkişaf etmiş ölkələrdə faiz gəlirlərindən vergitutma

Ölkələr	Gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi	Alınmış faizlərə vergi	Ödəmə mənbəyində vergi dərəcələri	
			Rezident	qeyri-rezident
ABŞ	35%	-	0	0
Böyük Britaniya	40%	-	20	0
Almaniya	38,4%	-	31,65	0
Fransa	33,0%	-	15	0-15
Yaponiya	37%	-	20	20
İsveç		-	30	0

Niderland		-	0	0
İtaliya		-	27	0-15

Ancaq inkişaf etmiş ölkələrdə faiz gəlirlərinin, o cümlədən bank kapitalından əldə olunan faiz gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsinin «güzəştli» şərtləri təkcə DİT sistemi ilə, həm də Skandinaviya ölkələrinin təcrübəsi ilə məhdudlaşmır. Cədvəl 2-nin məlumatlarından da bu cəhət aydın görünür. Həmin məlumatlar təkcə faiz gəlirlərinə tətbiq olunan güzəştləri təsdiq etmir. Aşkar görünür ki, başqa gəlirlərin 15-35% dərəcələrlə vergiyə cəlb olunduğu ABŞ-da faiz gəlirlərindən ümumiyyətlə vergi tutulmur və orta əsrlər sənayeləşmə erasının «pioneri» Niderland da eyni yolla gedib. Başqa gəlirlərdən 33% vergi tutan Fransa hökuməti bu gəlirləri cəmi 15%-li dərəcələrlə vergiyə cəlb edir. İkinci görünən cəhət budur ki, faiz gəlirləri üzrə ikiqat vergitutma mövcud deyil. Vergi yalnız bir dəfə və ödəmə mənbəyində tutulur. Üçüncü və bəlkə də ən mühüm cəhət, global maliyyə bazarlarındakı kəskin rəqabətlə bağlıdır və cədvəldən də aydın olur ki, xarici kapital cəlbi üçün əksər ölkələr ideal şərait yaradıb. Öz investorlarından 20%-li dərəcələrlə vergi tutan Böyük Britaniya hökuməti «özgələrdən» - qeyri-rezidentlərdən faiz gəliri üzrə vergi almır. Almaniyanın, İsveçin də kapital bazarının qapıları xaricilərin üzünə tam açılib.

Bank əməliyyatlarından vergitutmanın xarici təcrübələrinin başqa bir istiqaməti mənfəət vergisi ilə bağlıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn, Almaniyada sahibkarlığın təşkilati-hüquqi formasından asılı olaraq gəlir vergisini bu subyektlər də ödəyirlər. Almaniyada vergi islahatlarına qədər fərdi sahibkar həm müəssisənin sahibkarı kimi gəlir, həm də mənfəət vergisini ödəməli olurdu. İslahatlar sahibkarlara seçim imkanı – gəlir və ya mənfəət vergisi ödəməyi seçmək imkanı verir. Eyni zamanda vətəndaşlar da vergitutmanın müxtəlif formalarında – korporativ vergi ilə yanaşı gəlir vergisi ödəmək imkanlarına malikdirlər.

Vergitutmadakı bu məqamlar və faiz xərclərinə qanunvericiliklə verilən güzəştlər başqa bir növ bank əməliyyatlarını - kreditlər alınmasını stimullaşdıran əsaslı

amillərdəndir. İnkişaf etmiş ölkələrdə fərqli məqsədlər üzrə alınan borclara görə faizlərin vergi bazasından tam və ya qismən çıxılması kreditlərin maliyyələşdirmə mənbəyi kimi cəlbədiciliyini kifayət gədər yüksəldir. Aşağıdakı cədvəl faiz xərclərinə verilən güzəştlər haqqında yetərli təsəvvür yaradır.

Cədvəl 3

Faiz xərclərinə vergi güzəştləri

Ölkələr	Borcların məqsədi		
	Biznes üçün	İşgüzar investisiyalara	Əsas rezidensiyaya
ABŞ	t.a.	t.a.	q.a
Böyük Britaniya	t.a.	...	q.a
Almaniya	t.a.	t.a.	f.ç
Fransa	t.a.	f.ç.	q.a
İtaliya	q.a.	t.a.	f.ç
Yaponiya	t.a.	f.ç.	f.ç

Qeyd: t.a. - faiz xərcləri vergitutma bazasından tam çıxılır;

q.a. - xərclər qismən çıxılır;

f.ç. - faizlər çıxılmır.

Cədvəldən bəlli olur ki, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə faiz xərcləri – borc faizi üzrə xərclər vergi bazasından tam çıxılır. İşgüzar investisiyalara xərclər də bir çox ölkələrdə vergi bazasından çıxılır. Deməli, amerikalı fərdi investor 100 min dollar səhm almaq niyyətində olsa, bank kreditindən istifadə imkanlarını da araşdıracaq. Çünki kredit üzrə faizi gəlirdən çıxmağa qanuni əsaslar var. Britaniyalı vətəndaş isə hətta ev almaq üçün kreditdən istifadəyə maraq göstərə bilər. Belə ki, qanunvericilik 30 min funt sterlinqə gədər dəyəri olan və kreditlə alınan daşınmaz əmlak yiyəsinə öz gəlirindən bu əmlakın 10% dəyərində hissəsini çıxmağa imkan verir.

Bütün bu dediklərimiz, vergi mexanizminin bank əməliyyatlarının genişlənməsinə təsiri, vergitutmanın kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin səmərəliliyində rolu aşkar görünür. Vergitutmanın bank əməliyyatlarına münasibətdə güzəştləri, bu müsbət

tərəflərlə yanaşı bəzi neqativ meylləri də şərtləndirir. Belə münasibət maliyyələşdirmə və təkrar maliyyələşdirmə mənbələri üçün də fərqli şərait yaradır. Belə ki, kreditdən istifadə edən korporasiya kredit faizlərini vergi bazasından tam çıxı bilər. Ancaq səhmlər üzrə dividend ödənişləri bu bazadan çıxılmaz və üstəlik korporasiya sahibləri-səhmdarlar dividend gəlirlərinə görə də vergi ödəməli olurlar. Beləliklə, səhm hesabına maliyyələşmə bütövlükdə korporasiya üçün də, ayrılıqda fərdi investor üçün də cəlbədiciliyini qismən itirir. Doğrudur, səhm maliyyələşməsi və səhmlərə investisiyalar bir çox başqa aspektlərinə görə borc kapitalından və depozit qoyuluşlarından olduqca effektiv sayıla bilər. Təkcə səhm maliyyələşməsinin risksizliyi və səhmlərin risksiz depozit qoyuluşlarından kifayət qədər yüksək gəlirliliyi bu iddiaları təsdiqləyir. Ancaq istənilən halda, səhm və borc kapitalı arasındakı vergitutma bərabərsizliyi faktıdır.

Korporativ sektorun ikiqat vergitutmaya məruz qalması kredit təşkilatları üçün də narahatedici bir məsələdir. Çünki banklar və əksər kredit təşkilatları fərdi sahibkarlıq təsisatı kimi təşkil olunmur. Bu təşkilatlar səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılır və əlbəttə ki, ikiqat vergitutmaya məruz qalırlar. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu məsələ islahatlar kursu daxilində həll olunur.

2001-ci ildə ABŞ vergitutmada yeni islahatlara yol açan «İqtisadi artım və vergilərin koordinasiya olunmuş azalması» (Economic Growth and Tax Relief Reconciliation Act) haqqında qanun qəbul edib və qanunda 2003-cü ildən dividend ödənişlərinə verginin tam ləğvi də nəzərdə tutulurdu. Qanun qəbul edilən ərafədə aparılan araşdırmalarla müəyyən olunmuşdu ki, dividendə verginin ləğvi 10 il ərzində dövlət xəzinəsini 366 mlrd. dollar daxilolmalardan məhrum edəcəkdir.

Almaniyada da ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması yolları müəyyənləşib və fərdi səhmdar gəlir vergisi ödəyərkən, korporasiyanın ödədiyi mənfəət vergisinə müqabil məbləği vergi bazasından çıxı bilər. Gəlir vergisi bazasını az və ya çox kiçildən bu dəyişikliklər, şübhəsiz ki, investisiyalara stimulu kifayət qədər yüksəldir və korporasiyaların, o cümlədən kredit təşkilatlarının effektiv fəaliyyətinə yetərinə yardım

edir.

Bank əməliyyatlarına ƏDV tətbiqinin spesifik cəhəti ondan ibarətdir ki, əksər maliyyə xidmətlərindən ƏDV tutulmur. Avropa Birliyi (AB) zonasında kreditlərin verilməsi, bank qarantiyaları, ödənişlər, pul baratları, çeklər, və s. ƏDV ödəmələrinə cəlb olunmur. Bununla yanaşı ƏDV-nin kredit təşkilatlarına tam aid olmadığını iddia etmək olmaz. Bir tərəfdən, kredit təşkilatları da başqa hüquqi və fiziki şəxslər kimi fəaliyyətləri üçün gərək olan məhsul və xidmətləri əldə edərkən, malın qiyməti daxilində ƏDV ödəyirlər. İkinci tərəfdən, maliyyə xidmətlərinin ƏDV-dən tam azad edilməsi bütün ölkələri əhatə etmir. Bir sıra ölkələrdə ƏDV güzəştlərinə cəlb olunmayan maliyyə xidmətlərinin çeşidi artırılıb. Kanada, Sinqapur, Avstraliya və s. ölkələrdə belə bir təcrübədən istifadə olunur. ƏDV güzəştləri əvəzində xüsusi vergilər tətbiqi praktikasına da mövcuddur və məsələn, Fransada bu məqsədlə maliyyə vasitəçiliyi ilə məşğul olan təşkilatların əməkdaşlarının əmək haqqına belə xüsusi vergilər tətbiq edilir.

Bu praktik nümunələrdə başqa bir çox bank əməliyyatlarının, daha dəqiqi, banklar tərəfindən göstərilən xidmətlərin ƏDV-yə cəlb edilməsi texniki tərəfdən çətinlik yaratmır və bu tip xidmətlər xarici ölkələrdə ƏDV-yə cəlb olunur. Məsələn, Ukraynada qiymətlilərin saxlanması, yubiley sikkələrinin satışı, operativ lizinq və s. əməliyyatlardan ƏDV tutulur. Latın Amerikasının bəzi ölkələrində bir sıra bank əməliyyatlarından – bank hesabından vəsaitlərin silinməsindən, nağd vəsaitlərin götürülməsindən və s.-dən ƏDV tutulur. Ötən əsrin 90-cı illərindən belə bir tədbirlər Argentina, Braziliya, Kolumbiya, Venesuela və s. ölkələrdə tətbiq olunub. Bank transaksiyalarına ƏDV-nin dərəcəsi 0,2-2% həddində müəyyən edilib və müxtəlif ölkələrdə fərqli bank əməliyyatlarını əhatə edib. Məsələn, Kolumbiyada əmanət faizləri üzrə müştərinin hesabına köçürülən vəsaitlər də ƏDV-yə cəlb edilir, Ekvadorda isə hətta hesaba daxil olan vəsaitlərdən də ƏDV tutulur. Argentinada da həm debet, həm də kredit transaksiyalarına ƏDV tətbiq olunur. 2001-ci ildə Argentinada bu vergi 0,6%, Braziliyada 0,36%, Venesuelada 0,75%-li dərəcələrlə tutulur. Bu verginin müsbət fiskal

nəticələri (ÜDM-in 1%-nə yaxın vergi daxilolmalarının əldə edilməsi), bəzi hallarda neqativ nəticələrdən (iqtisadi artıma mane olması) aşağı olub. Venesuelada bir dollar vergi ödəyən kredit təşkilatı bu əlavə vergiyə görə 28 sent gəlir itkisi ilə üzləşib, Kolumbiyada isə bu göstərici 41 sent olub.

Xarici təcrübənin təhlilindən aydın olur ki, bank əməliyyatlarının ƏDV-yə cəlb edilməsi məsələsi kifayət qədər mürəkkəb bir problemdir və təkcə cari fiskal məqsədlər naminə bu əməliyyatları ƏDV-yə cəlb etmək effektiv deyil.

Bank sistemində sabilliyin qorunmasında makroiqtisadi tənzimləmə mexanizmi kimi istifadədə məcburi ehtiyat normaları, əlbəttə ki, gərəkli bir vasitədir. Məcburi ehtiyat normalarının bu xüsusiyyətləri də, neqativ effektləri də xarici ölkələrdə, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə nəzərə alınıb. Əksər ölkələr məcburi ehtiyat normaları mexanizmindən istifadə etməyiblər, ancaq normalar kifayət qədər azaldılıb. Cədvəl 4-dən bu normaların məqbul səviyyədə olduğu aşkarlanır.

Cədvəl 4

İnkişaf etmiş ölkələrdə məcburi ehtiyat normaları

Ölkələr və regionlar	Ehtiyat normaları: öhdəliklərə %-lə	Yerinə yetirilmə müddəti
ABŞ	3-10%	2 həftə
Yaponiya	0,5-1,3%	1 ay
Böyük Britaniya	0	-
Avropa Birliyi	2,0%	1 ay

Bəllidir ki, post socialist ölkələrinin bir qisminə - Rusiya, Ukrayna, o cümlədən Azərbaycanda məcburi ehtiyat normaları nisbətən yüksəkdir. (Mərkəzi Bank 2009-cu ildə likvidliyi yüksəltmək üçün məcburi ehtiyat normasını öncə 3%-ə, sonra 0,3-ə qədər azaldıb). Məsələn, Rusiyada əhalinin əmanətləri üçün normalar 7%, başqa cəlbolunan vəsaitlər üçün 10% təşkil edir. Ukraynada tələbolunan əmanətlər üzrə 6%, depozitlər üzrə 7%-li normalar tətbiq olunur. Ancaq bu ölkələrdə pul-kredit siyasətinin daha

effektiv həyata keçirildiyini, bank sisteminin AB ilə müqayisədə daha stabil olduğunu iddia etmək olmaz. İnkişaf etmiş ölkələrdə məsələnin bu tərəfi—effektiv pul-kredit siyasətinin monetar stabilliyin yalnız məcburi ehtiyat normalarından asılı olmaması, yüksək dərəcəli normaların yığılması, investisiya və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə maneçiliyi dərk olunub və buna görə də ABŞ-da normaların yüksək səviyyəsi 12%-dən 10%-ədək azaldılıb. Ötən əsrin 80-ci illərində orta 6%-li dərəcələr tətbiq edən Almaniyaya isə bugün AB-nin üzvü kimi 2%-lidərəcə ilə kifayətlənir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq edilən məcburi ehtiyat normaları təkcə dərəcələrin aşağı olması ilə seçilmir. Bu normaların tətbiqi xüsusiyyətlərindən biri də dərəcələrin differensiasiyasıdır. Dərəcələrin differensiasiya olunması həm müxtəlif növ passiv əməliyyatlar, həm də əmanət məbləğlərinin həcminə görə aparılır. Müxtəlif ölkələrdə depozit növlərinə görə məcburi ehtiyat normalarının dərəcələri differensiasiya edilir. Məsələn, Almaniya depozit sertifikatları üzrə normalar tətbiq edilmədiyini nümunə göstərir. Bundan başqa, ABŞ-da tələbli əmanətlər üzrə 10%-li, müddətli əmanətlər üzrə 3% və ya başqa faiz normalarının tətbiqi praktikası da mövcuddur.

ABŞ-da məcburi ehtiyat normaları həm də progressiv şkalalar üzrə tətbiq edilir. Kredit təşkilatları əsas depozit növlərinin 7,1 milyon dollara qədər olan məbləğinə görə 0% dərəcə üzrə, növbəti 41,3 milyon dollar məbləğə görə 3% dərəcə üzrə, qalan yüksək məbləğlərə isə 10% dərəcə üzrə məcburi ehtiyat fondu yaratmalıdırlar.

Faiz gəlirlərinin aşağı dərəcələrlə vergiyə cəlb edilməsi və ya vergitutma bazasından çıxılması yığılması və investisiyaları, ardıcıl olaraq dayanıqlı iqtisadi inkişafı stimullaşdırır, kredit təşkilatlarının effektiv fəaliyyətinə imkan yaradır. Bütövlükdə maliyyə xidmətlərinin ƏDV-yə cəlbi çətin və qeyri-effektiv olsa da, bəzi bank xidmətləri üzrə ƏDV tətbiqi mümkündür və gərəklidir.

2.2. Bank fəaliyyətinin Effektivliyinin Müəyyən Edilməsi

Dövlətin vergi sistemi və vergi siyasəti bazarın bütün subyektlərinin iqtisadi maraqlarına toxunur. Bank xidmətləri bazarı burada əsas seqmentlərdən biridir və bazar iqtisadiyyatını banklarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Bank xidmətləri bazarının idarə olunması, o cümlədən onun vergilər vasitəsilə tənzimlənməsi iqtisadi tarazlıq və təhlükəsizlik baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müxtəlif keynsçi və neokeynsçi baxışlarda iddia olunur ki, aktiv fiskal və ya monetar siyasətlə məcmu tələbin həcminə təsir etmək, məsələn, vergilərin yüksəldilməsi ilə dövlət xərclərini artırmaq və multiplikasiya effektinin təsiri ilə təklifə-istehsala müsbət təsir etmək olur. Yaxud faiz dərəcələrinin azalması məcmu tələbin başqa bir komponentinin - investisiyaların artımına və ardıcıl olaraq istehsalın artımına səbəb olur. Doğrudan da, monetar müdaxilə investisiya tələbinin artımına, fiskal müdaxilə isə investisiya səviyyəsinin azalmasına «yardım» göstərir. İlk baxışdan elə görünə bilər ki, fiskal və monetar siyasət arasındakı bu əlaqələrin birbaşa bank əməliyyatlarından vergitutmaya bağlılığı yoxdur. Belə ki, vergi təkcə banklardan deyil, hər bir təsərrüfat subyektindən tutulur. İkincisi, monetar siyasətin reallaşmasında banklar həlledici rol oynasalar da, bu siyasətin hazırlanmasında banklar bilavasitə iştirak etmir. Lakin banklar bu prosesin fəal oyunçularıdır. Çünki bütövlükdə vergitutmadakı dəyişmələr və ya yüksəlmələr investisiya imkanlarını azaldır və yığılan vəsaitlərin dövlət tərəfindən necə istifadə olunacağı, fiskal siyasətin hansı model üzrə gerçəkləşəcəyi, nə qədər effektiv nəticə verəcəyi heç də öncədən dəqiq bəlli olmur.

Qeyd etmək gərəkdir ki, bank əməliyyatları ilə kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi məsələlərini eyni hesab etmək yanlışdır. Belə ki, hər bir kredit təşkilatı bir müəssisə kimi mənfəət, ƏDV, əmlak, torpaq və s. vergilər ödəyir. Bank əməliyyatları üzrə isə birbaşa əmlak və ya torpaq vergisinə deyil, faiz gəlirlərindən vergi tutulur.

Nəzərə almalıyıq ki, bank əməliyyatları dəqiq təşkilati-hüquqi formaya malik kredit təşkilatları tərəfindən aparılır. Yəni kredit təşkilatının fəaliyyəti olmadan bank əməliyyatları da mövcud olmazdı.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bank əməliyyatlarından vergitutma, xüsusən də onun yüksəlməsi investisiya fəallığına neqativ təsir göstərir. Bu, həm passiv əməliyyatların - depozit qoyuluşlarının azalmasına, həm də passiv əməliyyatlar - kredit qoyuluşları üzrə resursların nisbi məhdudlaşmasına və kreditlərin əlavə bahalaşmasına gətirir. Nəticə bəllidir - bütövlükdə vergitutma dəyişmələri depozitə yönələcək sərbəst vəsaitlərin həcmi, ayrılıqda faiz gəlirlərinin vergiyə cəlb olunmasındakı yüksəlmələr isə azalan sərbəst vəsaitlərin depozitə yönələn hissəsinin nisbi azalmasına gətirib çıxarır.

Məhz buna görə də, postsosializm mərhələsini yaşayan ölkələrdə fiskal siyasətlə monetar siyasətin optimal balansını tapmaq asan olmur. Qiymətli kağızlar bazarının zəif inkişaf etməsi reallığında pul bazarındakı bahalıqın qarşısını almaq, fiskal siyasətin neqativ nəticələrini minimallaşdırmaq problem bir məsələyə çevrilir. Dövlət qiymətli kağızlar bazarının zəifliyi belə bir çevikliyə imkan yaratmır və bəllidir ki, mərkəzləşmiş kredit ayırmaları alətlərindən istifadə imkanları da məhdud olur. Təsadüfi deyil ki, 2012-ci ildə ölkədə kredit qoyuluşları ÜDM-in cəmi 13,3%-ni təşkil etmişdir və Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq göstəricisindən ən azı on dəfə geri qalır.

Aydındır ki, belə bir mühitdə effektiv monetar siyasət, mərkəzləşmiş uçot dərəcələrinin artırılıb-azaldılması yolu ilə də gerçəkləşmir və bankların maliyyə resurslarının artırılması üçün uçot dərəcələri çox da əhəmiyyətli rol oynamır. Bu cəhətlər nəzərə alınsa, bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi sistemi həm də monetar siyasətin tərkib elementi kimi çıxış edə bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bank əməliyyatlarının nisbi yüksək dərəcələrlə vergiyə cəlb edilməsi məcmu tələbin effektiv strukturunun - uzunmüddətli iqtisadi inkişafa və ya investisiyaların artımına yönələn strukturunu formalaşdırmağa yardım etmir. Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilmə sisteminin başlıca fundamental əsasını

bu məqam təşkil edir və bu sistemlərin səmərəliliyi fiskal siyasətlə monetar siyasətin optimal balanslaşdırılması ilə müəyyənləşir.

Əhalinin bank depoziti xidmətlərinə tələbatı iki amildən - depozitlər üzrə faizdən və risk qiymətləndirmələrindən asılı olur. Aydındır ki, faiz dərəcələrinin yüksəkliyi bu xidmətlərdən istifadəyə stimulu yüksəldir və eyni zamanda yüksək gəlirlər yüksək risklərlə müşayiət olunur. Vergitutma nəticəsində eyni depozit faizi dərəcəsində depozitə tələbat əmsalı azalır. Əlbəttə, vergitutma təkcə passiv bank əməliyyatlarına təsir göstərmir və bank əməliyyatlarında vergitutmanın səmərəliliyini həm də - aktiv əməliyyatlar üzrə bir sıra vacib məqamlar da müəyyən edir.

Vergitutmanın kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsirini ümumi şəkildə aşağıdakı düsturla ifadə etmək olar:

$$M_B = F_k - F_d$$

Burada: M_B - bankların mənfəəti; F_k - kreditlər üzrə daxil olan faiz ödənişləri; F_d - depozitlərə ödənilən faizlərdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kredit bazası əhali və müəssisələrdən cəlb edilən depozitlər öncə verilmiş kreditlərin və bu kreditlər üzrə faizlər ödənilməsi, müştərilərin cari hesabları və s. daxilolmalar hesabına formalaşır və məcburi ehtiyat norması bu bazanı bir qədər kiçildir. Sadələşdirilmiş formada bu bazanı aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

$$K_B = d_a + d_m + CH_n + CH_f + Q_m - ME_A$$

Burada, K_B - kredit bazası; d_a - əhalidən depozitlər; d_m - müəssisələrin depozitləri; CH_n - hüquqi şəxslərin cari hesabları; CH_f - fiziki şəxslərin cari hesabları; Q_m - faiz və əsas borc üzrə qaytarılan məbləğlər; ME_A - məcburi ehtiyatlar üzrə ayırmalardır.

Aydındır ki, kredit bazasının həcmi ayrı-ayrı komponentlərin miqdarından asılı olur və bu miqdar isə müxtəlif amillərin, o cümlədən vergitutmanın təsiri ilə müəyyənləşir. Müəssisələrin bank depozitinə tələbatının əhalinin tələbatına uyğun olduğunu iddia etsək, bu tələbatın həcmi

$$Y^{dm}=k \cdot X_m$$

düsturu ilə müəyyənləşdirə bilərik. Burada, k - xalis mənfəətin (X_m -in) depozitə yönələn hissəsini ifadə edən əmsaldır. Başqa sözlə, komponentlərin - cari hesablardakı vəsaitin müəssisələrin satış həcmi və əhalinin gəlirlərindən asılı olduğunu, yəni:

$$CH_m=SH \cdot L \text{ və } CH_p=\Theta_n \cdot L$$

kimi ifadə etməyin mümkünlüyünü də iddia etmək olar. Aydındır ki, cari hesablar komponentinə bank əməliyyatları üzrə vergitutma təsir etmir və kredit bazasının həcminə vergitutma amili yalnız depozitlər üzrə faizlərin vergiyə cəlb olunması ilə təsir edir. Yəni, vergitutma depozitin cəlbediciliyini azaldır, baza kiçilir, resurslar məhdudlaşır və kreditlərin qiyməti yüksəlir. Bazanın genişlənməsi üçün öncə, depozit faizlərini yüksəltmək lazım gəlir və ardıcıl olaraq risklər də, kredit faizləri də yüksəlir.

Beləliklə, vergitutma kredit əməliyyatlarına tələbata birbaşa təsir etmir və bu təsir mümkün də deyil. Çünki faiz ödənişləri və əsas borc adətən, müəssisənin mənfəət vergisi bazasından çıxılır. Vergitutmanın bu tələbata təsirini və onlar arasında əlaqələri *vergi* → *depozit faizi* → *kredit faizi* kimi təsvir edə bilərik. Bu xətti asılı olmayan əlaqələrin çox müxtəşər təhlilindən bir mühüm cəhət də bəlli olur ki, iqtisadi inkişafın, məcmu tələbin optimal strukturunun təmin olunmasında bank əməliyyatlarından vergitutmanın rolu böyükdür və bu əməliyyatlara yüksək yaxud yüksələn vergilərin tətbiqi pul-kredit mexanizminin potensialından istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır.

Bank əməliyyatlarından vergitutmanın nəzəri məsələləri təkcə araşdırılan bu fundamental cəhətlə məhdudlaşmır. Kredit təşkilatlarının fəaliyyətlərinin spesifikliyi bank əməliyyatları üzrə vergitutmada fərqli metodoloji xüsusiyyətləri də şərtləndirir. Bu baxımqan, qeyd edilməsi gərək olan məsələlərdən biri kredit təşkilatlarının özünəməxsus *implicit verginin* təsirinə məruz qalmasıdır. Azərbaycan qanunvericiliyi də başqa ölkələrdəki kimi, banklarda məcburi ehtiyatların yaradılmasını tələb edir. Yəni, bank depozitlərinin və digər passivlərin müəyyən hissəsi – 10-15% və ya başqa faizi Mərkəzi banklardakı müxbir hesablarda, həmçinin nağd şəkildə bank kassalarında saxlanır.

Məlumdur ki, məcburi ehtiyat mexanizmi həm özünəməxsus sığorta funksiyasını, həm də makroiqtisadi tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir. Eyni zamanda, bu ehtiyatların yaradılması kredit bazasının kiçilməsinə, bankın maliyyə göstəricilərinin müəyyən qədər pisləşməsinə də səbəb olur. Ancaq bu *impliçit* – «gizli» vergitutmanın effekti sadəcə bu cəhətlə məhdudlaşmır. Məcburi ehtiyat normaları, daha doğrusu, bu normaların səviyyəsi maliyyə xidmətləri üzrə ölkələrarası rəqabətdə də mühüm rol oynayır.

Məsələn, A və B ölkələrində məcburi ehtiyat normaları müvafiq olaraq 10 və 5 % olsa, eyni depozit məbləği – X həcmində A ölkəsindəki bankın resursu ($X-0,1X$), B ölkəsindəki bankın resursu isə ($X-0,05X$) təşkil edəcək. Deməli, B ölkəsindəki bank izafi resursdan - $0,05X$ vəsaitdən istifadə etmək imkanına - depozit faizlərini qismən yüksəltmək, kredit faizlərini qismən azaltmaq, əlavə cari və perspektiv gəlirlər əldə etmək imkanına malikdir. Məcburi ehtiyat normalarının ölkələrarası fərqi həm də arbitraj əməliyyatlarına mühüm bir əsas yaradır. Belə ki, yüksək depozit faizinə görə A ölkəsinin X depoziti B ölkəsində yerləşdirilir. Eyni zamanda B ölkəsindəki bankdan X məbləğ ucuz kredit götürülür. Deməli, həm də B ölkəsi A-nın resursları hesabına öz maliyyə sektorunda əlavə sərvət – əlavə dəyər yaradır. Buradan, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, məcburi ehtiyat normalarının müəyyənləşməsi zamanı bank sektorundakı qlobal rəqabəti nəzərə almaq gərəkdir. Eyni bir nəticə - depozit faizlərinin vergiyə cəlb olunmasına münasibətdə də yanlış deyil.

Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb olunmasındakı spesifik xüsusiyyətlərdən biri də ƏDV ilə bağlıdır. Bəllidir ki, maliyyə xidmətləri, o cümlədən əksər əsas bank əməliyyatları ƏDV-dən azad olunurlar və Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 164.1.2 maddəsi də maliyyə xidmətlərini ƏDV-dən azad edir. Lakin maliyyə xidmətlərinin ƏDV-dən azad olunması əsas sosial və ya ictimai maraqların daha dolğun qorunmasına bağlı deyil. Məsələ sırf texniki səbəblərdən irəli gəlir, belə ki, maliyyə xidmətlərinə görə mükafat impliçit formada aşkara çıxa, daha doğrusu, marjada - bir neçə monetar axından sonra yaranan fərqdə gizlədilə bilər. Bu halda, mükafatın – ƏDV-

nin tətbiqi üçün bazanın ölçülməsinin asan yolu mövcud olmur. Buna görə də, bankların faiz gəlirləri kapitalın dəyərini, inflyasiya səviyyəsini, vasitəçilik xərcinin birləşməsinə nəzərə almaqla müəyyənləşir və bu baxımdan, belə gəlirlərin ümumi ƏDV sistemində daxil edilməsi çətindir.

Bir çox maliyyə xidmətlərinin ƏDV-dən azad olunmasının kompensasiya mexanizmi kimi bəzi ölkələrdə, məsələn, Fransada maliyyə institutları işçilərinin əmək haqqına əlavə vergi, bəzi ölkələrdə - Latın Amerikası regionunun bir sıra dövlətlərində debet əməliyyatlarına vergi tətbiq edilir. Yəni bank hesablarından vəsaitlər silinəndə, nağd vəsait götürüləndə, kreditlər üzrə faizlər ödəniləndə, bu vəsaitlərin 0,2-2,0%-i miqdarında vergi tutulur. Belə özünəməxsus «ƏDV»-nin aşağı dərəcələri büdcə gəlirlərinin əldə olunması üçün effektiv bir yoldur. Ancaq yüksək dərəcələrdə vergi bazasının müxtəlif üsullarla kiçildilməsi, maliyyə resurslarından istifadənin təhrifinə yol açır.

Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb olunmasının spesifik metodoloji xüsusiyyətlərindən biri də faiz gəlirlərindən vergitutma üsullarıdır. Müxtəlif ölkələrin vergi sisteminin araşdırılmasından aydın olur ki, faiz gəlirlərinin vergiyə cəlb olunmasında: *a) gəlir vergisinin kompleks sistemlərinin tətbiqi; b) gəlir vergisinin ikili sistemi; c) səhmdar kapitalına vergi güzəştləri* yanaşmaları mövcuddur.

Kompleks sistem (Comprehensive income tax system) faiz gəlirlərinin ümumi gəlir bazasına daxil edilməsini və vaxud bazadan vergi tutulmasını nəzərdə tutur. İkili sistem (DİT - dual income tax) və ya DİT faiz gəlirlərindən ayrıca vergi tutulmasını müəyyən edir.

Kompleks sistem və ya klassik sistem faiz gəlirlərini - depozitlər üzrə gəliri, kreditlər üzrə gəliri, səhmlər üzrə dividendi və s.-ni vahid gəlir vergisi şkalası üzrə vergitutmaya cəlb etməklə, investisiya fəallığına müəyyən təsir göstərir. Depozit üzrə faizin 10%-li dərəcə ilə deyil, vahid baza daxilində 15-20 və 30%-li dərəcə ilə vergiyə cəlb olunması, əlbəttə ki, depozit qoyuluşlarına stimulu nisbətən zəiflədir. Bu baxımdan,

DİT yanaşmasını kifayət qədər effektiv hesab etmək olar.

Ancaq eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, DİT sistemi vergitutmanın vertikal və horizontal - yaxud üfiqi və şaquli bərabərlik prinsiplərini pozur. Bəllidir ki, daha təminatlı fərdlər depozitə, səhmə və s.-yə vəsait yatıra bilirlər və varlıların gəlirlərinin aşağı dərəcə ilə vergiyə cəlb edilməsi – məsələn, depozit üzrə faizlərdən ildə 100 min manat gəlir əldə edənin 10%-li dərəcə ilə cəmi 10 min manat vergi ödəməsi, doğrudan da, şaquli bərabərliyin pozulması hesab oluna bilər. Çünki depozitə vəsait yatırmaq imkanı olmayan və ildə cəmi 20 min manat gəlir - əmək haqqı alan fərdsə, 20-35%-li dərəcələrlə vergiyə cəlb olunur.

Beləliklə, vergitutmanın ədalətliliyi pozulur, ancaq bu cəhət hələ DİT-in yararsızlığını təsdiq etmir və vergitutmanın ədalətlik – effektivlik balansı başqa bir müstəvidə də həll oluna bilər. Kapitaldan gəlirlərin progressiv vergitutmaya cəlb olunmamasında yaranan neqativ effektlər əmlak vergisindən, aksizlərdən effektiv istifadə ilə minimallaşdırıla bilər. Yəni, varlı sərbəst vəsaitlərini depozit, səhm alqısına və s.-yə yönəldib, yüksək gəlir əldə edəndə, vergi «cəzasına» məruz qalması əvəzinə bahalı əmlak əldə edəndə, vergi «cəzası» çəkməlidir və bu yanaşma həm ədalətliliyi, həm də effektivliyi təmin edir.

Korporativ kapitala vergi güzəşti və ya ACE sistemi kapitalın bazar faizi normasına uyğun həcmdə vəsaiti mənfəət vergisi bazasından çıxmağa imkan verir. Xarici ölkələrin vergi qanunvericiliyinə görə, korporasiyalar həm xalis mənfəətdən vergi, həm də səhmdarlar dividend ödənişlərindən vergi ödəyirlər. Bundan başqa, kapitalın artımına, məsələn, bir il öncə biri 100 dollara qiymətləndirilən səhmin bu il 120 dollara qiymətləndirilməsindən yaranan artıma da vergi ödənilir. ACE sistemi kapital artımına faizlərin, bölünmüş mənfəətin (dividendlərin) vergiyə cəlb edilməsi zamanı bazar norması səviyyəsində güzəşt nəzərdə tutur. Yəni bazarda orta gəlirlilik norması 10% olubsa, faiz gəliri 15%-dirsə, vergi 5%-lik fərqlə tətbiq edilir.

Əlbəttə ki, bu sistemi tam təkmil hesab etmək mümkün deyil, bazar norması kimi

nisbətən yaygın meyar əsasında verilən güzəştlər vergitutmanın kifayət gədər təhrif olunmuş nəticələrinə səbəb ola bilər. Bu və başqa cəhətlərə görə ACE sisteminin dünya ölkələrində praktik tətbiqi faktik olaraq hələlik reallaşmayıb. Bu gün banklar, bir qayda olaraq, korporativ formada təşkil olunduğundan, bank əməliyyatları zamanı faiz gəlirləri ödənilir və bu baxımdan, ACE sisteminin bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsinin metodoloji əsaslarından biri kimi qəbul edilməsini məqsədəuyğun saymaq olar.

2.3. Azərbaycan Respublikasında bank əməliyyatlarından vergitutmanın xüsusiyyətləri

Bütün dünyada bankların rolu iqtisadiyyatın inkişafında çox böyük rol oynayır. Banklar həmçinin iqtisadi fəaliyyətdə də stimullaşdırıcı təsirə malikdir. Digər tərəfdən bank fəaliyyətinin vergiyə cəlb olunması amili vergi daxilolmalarında böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən, büdcənin formalaşmasında bankların rolu danılmazdır. Banklar ölkənin iqtisadi inkişafında təkanverici rol oynayır. Son illərdə ölkəmizdə büdcə daxilolmalarında bankların rolu artmaqdadır. Qeyd edək ki, vergi orqanları ilə qarşılıqlı münasibətdə banklar üç mövqedən çıxış edirlər: birinci, müstəqil vergi ödəyicisi kimi; ikinci, dövlət və vergi ödəyicisi arasında vasitəçi kimi. Burada vergi ödəyiciləri tərəfindən vergilərin dövlət büdcəsinə banklar vasitəsilə ödənilməsi və ya banklar tərəfindən vergi ödəyicisi haqda vergi orqanının tələb etdiyi məlumatların verilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Və nəhayət, sonuncu vergi agentı kimi (ödəmə mənbəyində vergilərin hesablanıb dövlət büdcəsinə köçürülməsi və s.).

Göründüyü kimi, Banklarla vergi orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələr vergi sistemində özünə məxsus yer tutur. Bu münasibətlərin özünə məxsusluğu həm də ondadır ki, qarşılıqlı münasibətlər nəinki bankların, həm də onların müştərilərinin-vergi ödəyicilərinin maraqlarına toxunur.

Banklar və digər kredit təşkilatları büdcəyə ödənilən vergilərin böyük bir hissəsini verir. Vergi ödəyicilərinin ümumi sayında onların xüsusi çəkisinin çox da böyük olmamasına baxmayaraq onlar iri vergi ödəyiciləri hesab olunurlar. Banklar üçün vergi şərtləri digər vergi ödəyiciləri ilə müqayisədə nə üstün, nə də əlverişsiz olmamalıdır. Onlar üçün vergi qanunvericiliyindən prinsipial əhəmiyyət kəsb edən məsələ bank xidmətlərinin maya dəyərinə və vergitutma bazasına aid olan gəlir və mənfəətin və xərclərin müəyyən olunmasındakı adekvatlıqdır.

Doğrudur, müasir mərhələdə vergi yükünün bankların üzərinə köçürülməsini tam təsdiq etmək olmaz. Belə ki, Azərbaycan bank sistemində depozit faizləri də, kredit faizləri də kifayət qədər yüksəkdir. Aydındır ki, 2004-cü ildə Fransada depozitlər üçün faizin 2,3%, kreditlər üçün 6,6% təşkil etməsi müvafiq göstəricilərin Almaniyada 2,7% və 9,7%-ə bərabər olması və s. bu kimi göstəricilərlə müqayisədə Azərbaycanın bank əməliyyatları bazarında kifayət qədər bahalıqdır. Hətta Mərkəzi Bankın son dövrdə yürütdüyü siyasət –uçot dərəcələrinin 2%-ə qədər, məcburi ehtiyat normalarının 0,5%-ə qədər azaltması da ciddi dəyişmələrə səbəb olmayıb. Kreditlər üzrə orta faiz dərəcəsi 13,97%-ə bərabərləşib. Yəqin ki, bu bahalıq yaradan əsaslı məsələlər həllini tapsaydı, vergi effekti də öz təsirini göstərə bilərdi.

01 yanvar 2013-cü il tarixinə respublikada 43 bank fəaliyyət göstərir. Onlardan biri dövlət, 35-i kollektiv, 4-ü xarici və 4-ü isə birgə mülkiyyətdə olan banklardır. 2012-ci ildə bank sektorunun aktivlərinin gəlirliliyi (vergi ödənilənədək xalis mənfəətin orta aktivlərə nisbəti kimi hesablanmış - ROA) 0.8%, kapitalın gəlirliliyi (vergi ödənilənədək xalis mənfəətin orta kapitalla nisbəti kimi hesablanmış - ROE) 7.1% təşkil etmişdir. Bankların əldə etdikləri mənfəət (vergi ödənilənədək) 169.9 mln. manat olmuş, vergilər ödənildikdən sonra isə xalis mənfəətin həcmi ötən illə müqayisədə 2 dəfə artaraq 130 mln. manat təşkil etmişdir.

Vergi, rüsum və digər dövlət büdcəsinə ödənişlərin ödəniş kartları ilə aparılmasının stimullaşdırılması məqsədilə büdcə ödənişləri üzrə aşağı xidmət haqqı

tarifi müəyyən edilmiş və “Visa Inc.” və “MasterCard Worldwide” beynəlxalq kart təşkilatları və onların prinsipal üzvü olan banklarla razılaşdırılaraq tətbiqinə başlanılmışdır.

“Banklar haqqında” Qanunun 32-ci maddəsinə əsasən, banklar Milli Bankdan aldığı bank lisenziyasında qadağan edilməyibsə, aşağıdakı bank əməliyyatlarını və bank sövdələşmələrini həyata keçirə bilərlər. Hüquqi nöqteyi-nəzərdən bank əməliyyatları və bank sövdələşmələri ayrılıqda nəzərdən keçirilməlidir. Çünki vergitutma bazasının formalaşması baxımından bu iki proses arasında xeyli fərq var. Beləliklə, bank əməliyyatlarına - tələbli və müddətli depozitlərin (əmanətlərin) və digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, kreditlərin (təminatlı və ya təminatsız) verilməsi, o cümlədən istehlak və ipoteka kreditləşdirilməsi, reqres hüququ ilə və ya belə hüquq olmadan faktoring, forfeyting, lizing xidmətləri və digər kreditləşdirmə növləri, fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarının, o cümlədən bankların müxbir hesablarının yazılması və aparılması, kliring, hesablaşma-kassa xidmətləri, pul vəsaitinin, qiymətli kağızların və ödəniş vasitələrinin (o cümlədən kredit və debet kartları, yol çekləri və bank köçürmə vekselləri) buraxılması və qanunla qadağan olunmayan digər xidmətlər aiddir.

Bank sövdələşmələrinə isə - öz hesabına və ya müştərilərin hesabına maliyyə vasitələrinin (o cümlədən çeklərin, köçürmə veksellərinin, borc öhdəliklərinin və depozit sertifikatlarının), xarici valyutanın, qiymətli metalların və daşqaşların, valyuta və faiz vəsaitlərinin, səhmlərin və digər qiymətli kağızların, habelə forvard kontraktlarının, svoplara dair sazişlərin, fyuçerslərin, opsiyonların və valyutalara, səhmlərə, istiqrazlara, qiymətli metallara və ya faiz dərəcələrinə aid digər törəmə vasitələrin satın alınması və satılması, qiymətli metalların əmanətə cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi, öhdəliklərin icrasına təminatların, o cümlədən qarantiyaların verilməsi, öz hesabına və ya müştərilərin hesabına akkreditivlərin açılması; qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət; maliyyə müşaviri, maliyyə agentləri və ya məsləhətçisi xidmətlərinin göstərilməsi; kreditlərə və kredit qabiliyyətinin yoxlanılmasına dair informasiya

verilməsi və xidmətlər göstərilməsi; sənədləri və qiymətliləri, o cümlədən pul vəsaitlərini saxlanca qəbul etmək (xüsusi otaqlarda və ya seyf qutularında saxlamaq); qiymətlilərin, o cümlədən banknotların və sikkələrin inkasasiya edilməsi və göndərilməsi, lizinq, və s. xidmətlər aiddir.

Ümumiyyətlə, mikroiqtsadi səviyyədə hər bir müəssisə özünün təsərrüfat fəaliyyəti zamanı bank xidmətlərindən istifadə edir. Bununla belə, bank xidmətlərinin müxtəlifliyi təcrübədə çoxsaylı problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır ki, bunlar da əsasən mühasibat uçotunun dürüst aparılması və belə xidmətlərin vergiyə cəlb edilməsi incəlikləri ilə bağlı olur. Vergi münasibətləri çərçivəsində banklar və digər kredit təşkilatları iki məzmununda həm vergitutma subyekti (vergi ödəyicisi), həm də vergi nəzarətini həyata keçirən agent kimi çıxış edir.

Fəsil 3. Azərbaycan Respublikasında banklar və bank əməliyyatlarından vergilərin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi

3.1. Bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərinə vergi güzəştləri və vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətin artırılması yolları

İlk növbədə, biz bankların vergi ödəyicisi kimi vergi münasibətlərində iştirakına nəzər salmaq. Məlum olduğu kimi, "Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən bank təşkilatlarının həyata keçirə biləcəyi fəaliyyət növlərinin sayı məhdudlaşdırılmışdır. Ona görə də Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklar və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları həyata keçirə biləcəkləri fəaliyyət növlərinin xüsusiyyətindən asılı olaraq Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulan 9 növ vergidən, yalnız 4 vergi növünün - mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, əmlak və torpaq

vergilərinin ödəyiciləri ola bilərlər. Banklar ilk öncə mənfəət vergisinin ödəyicisidir. Vergi Məcəlləsinə əsasən mənfəət vergisini rezident və qeyri-rezident hüquqi şəxslər, o cümlədən banklar və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları (Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı və onun qurumları istisna olunmaqla) ödəyirlər. Mənfəət vergisi üzrə vergitutma obyektı hüquqi şəxsin hesabat ili ərzində əldə etdiyi mənfəətdən ibarətdir.

Bank və başqa kredit təşkilatları əmlaka – binaya, əsas vəsaitlərə, 2005-ci ilədək mövcud qanunvericiliyə uyğun əmlak vergisi obyektı kimi baxılan avtomobilə malik olduqlarından Vergi Məcəlləsinin XIII fəslı ilə müəyyən edilən əmlak vergisini ödəyirlər. Aydındır ki, banklar Vergi Məcəlləsinin XIV fəslının tələblərinə də riayət etməli və torpaq vergisi ödəməlidirlər. Maliyyə xidmətlərinin ƏDV-dən azad olmasına baxmayaraq kredit təşkilatları aldıkları bir çox mal və xidmətlərə görə ƏDV də ödəməli olurlar.

Vergi Məcəlləsinin 13.2.14-cü maddəsində maliyyə xidmətlərinin çeşidi əks etdirilir və bildirilir. Bu xidmətlərə aşağıdakılar aiddir:

- kreditlərin, maliyyə lizinqi əməliyyatlarının, kredit təminatlarının və pul-kredit əməliyyatlarında hər hansı girov və ya lombard təminatlarının tərtib edilməsi (yaxud verilməsi) və qaytarılması, o cümlədən kredit və ya təminat təqdim etmiş şəxsin kreditləri və kredit təminatlarının idarə edilməsi;

- depozitlərin və hesabların idarə edilməsi, tədiyyələr, köçürmələr, borc öhdəlikləri və tədiyyə vasitələri ilə bağlı əməliyyatlar;

- valyutanın, pul vəsaiti və əskinaların tədavülü ilə bağlı əməliyyatlar;

- qiymətli kağızların tədavülü ilə bağlı əməliyyatlar;

- törəmə maliyyə vasitələri ilə əlaqəli əməliyyatlar;

- investisiya fondlarının idarə edilməsi ilə bağlı xidmətlər;

- sığorta və təkrar sığorta əməliyyatları.

Rezident bankın və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatının vergi tutulan mənfəəti dedikdə onun qanunvericiliklə müəyyən edilən fəaliyyətindən əldə etdiyi gəliri ilə Vergi Məcəlləsinə əsasən həmin gəlirin əldə edilməsinə çəkilən xərcləri arasındakı fərq nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasında özünün daimi nümayəndəliyi vasitəsilə fəaliyyət göstərən qeyri-rezident bank bu fəaliyyətdən əldə etdiyi mənfəətindən, yəni daimi nümayəndəliyi ilə bağlı Azərbaycan mənbəyindən əldə etdiyi ümumi gəlirinin Vergi Məcəlləsinə əsasən həmin gəlirin əldə edilməsinə çəkilən xərclər çıxıldıqdan sonra qalan məbləğindən vergi ödəyir. Qeyri-rezident bankın daimi nümayəndəliyi ilə bağlı olmayan ümumi gəliri Vergi Məcəlləsinin 125-ci maddəsində nəzərdə tutulduğu hallarda ödəmə mənbəyində vergiyə cəlb olunur.

Dövlət büdcəsinə banklar tərəfindən ödənilən vergilər arasında əsas yeri mənfəət, gəlir, ƏDV və əmlak vergiləri tutur. Bank xidmətləri üzrə mənfəət vergisinin vergitutma bazasını müəyyən edərkən ortaya çıxan ciddi problemlərdən biri müştərilərə verilmiş kreditlər üzrə mümkün itkilərin kompensasiyası üçün yaradılmış ehtiyat məbləğləri həcmində vergiyə cəlb olunan gəlirin azaldılması ilə bağlı bankların öz hüquqlarını reallaşdırmasıdır. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycandakı banklar bir sıra risklərlə bağlı olan çox müəkkəb iqtisadi şəraitdə fəaliyyət göstərirlər. Buna görə də kredit risklərinə bağlı olan ehtiyat fondlarının vergitutma bazasının müəyyən olunmasından sonra yaradılması heç bir iqtisadi mahiyyət kəsb etməzdi.

Banklara və kredit təşkilatlarına tətbiq edilən əlavə dəyər vergisi, vergi tutulan dövriyyədən hesablanan verginin məbləği ilə Vergi Məcəlləsinin müddəalarına uyğun olaraq verilən hesab fakturalara və ya idxalda ƏDV-nin ödənildiyini göstərən sənədlərə müvafiq surətdə əvəzləşdirilməli olan verginin məbləği arasındakı fərqdən ibarətdir. Malların təqdim edilməsi, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi (maliyyə xidmətlərindən başqa) və vergi tutulan idxal əlavə dəyər vergisinin vergitutma obyektii sayılır.

Vergi Məcəlləsinin müddəalarına uyğun olaraq vergidən azad edilən malların göndərilməsindən, işlərin görülməsindən və xidmətlərin göstərilməsindən başqa, müstəqil sahibkarlıq fəaliyyəti və ya hüquqi şəxs yaratmadan birgə sahibkarlıq fəaliyyəti çərçivəsində malların göndərilməsi, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi, onlar Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində həyata keçirilirsə, vergi tutulan əməliyyatlar sayılır. Vergi Məcəlləsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda xidmətlər göstərilməsi və ya işlər görülməsi vergi tutulan əməliyyatlara daxil edilmir. Əlavə dəyər vergisi təqdim edilmiş malların (işlərin, xidmətlərin) dəyərindən 18% dərəcə ilə hesablanır.

Mülkiyyətində əmlak vergisinin vergitutma obyektləri olan rezident banklar (Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı və onun qurumları istisna olunmaqla) və Azərbaycan Respublikasında özünün daimi nümayəndəliyi vasitəsi ilə fəaliyyət göstərən qeyri-rezident banklar əmlak vergisinin ödəyiciləridirlər.

Bankların və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatlarının əmlak vergisinin vergitutma obyekti dedikdə, onların balansında olan əsas vəsaitlərin orta illik dəyəri (avtonəqliyyat vasitələri çıxılmaqla) və avtonəqliyyat vasitələrinin mühərrikinin həcmi nəzərdə tutulur.

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyətində və ya istifadəsində torpaq sahəsi olan rezident və qeyri-rezident banklar (Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı və onun qurumları istisna olunmaqla) torpaq vergisinin ödəyiciləridir. Torpaq vergisi torpaq mülkiyyətçilərinin və ya istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq torpaq sahəsinə görə hər il sabit tədiyə şəklində hesablanır.

Bank təşkilatları torpaq sahələri barədə özlərinin mülkiyyət və istifadə hüquqlarını təsdiq edən sənədləri aldıqdan sonra vergi orqanında 1 ay ərzində torpaq vergisinin ödəyiciləri kimi uçota dururlar.

Banklara və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatlarına Vergi Məcəlləsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulan vergi güzəştləri tətbiq edilir. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasında maliyyə-kredit siyasətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı və onun qurumları Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən mənfəət, əmlak və torpaq vergilərini ödəməkdən azaddırlar. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı mal idxalı, iş görülməsi və xidmət göstərilməsi əlavə dəyər vergisindən azaddır. Vergi Məcəlləsinə əsasən bank təşkilatlarının göstərdikləri maliyyə xidmətləri, milli və ya xarici valyutanın (numizmatika məqsədlərindən başqa), həmçinin qiymətli kağızların göndərilməsi və ya idxal edilməsi əlavə dəyər vergisindən azad edilir. Maliyyə xidməti dedikdə, Vergi Məcəlləsinə əsasən vergitutma məqsədləri üçün aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- kreditlərin, maliyyə lizinqi üzrə kreditlərin, kredit təminatlarının və pul-kredit əməliyyatlarında hər hansı girov və ya lombard təminatının təqdim edilməsi (yaxud verilməsi) və qaytarılması, o cümlədən krediti və ya təminatı təqdim etmiş şəxsin kreditləri və kredit təminatlarını idarə etməsi;

- müştərilərin depozitlərinin və hesablarının idarə edilməsi, tədiyyələr, köçürmələr, borc öhdəlikləri və tədiyə vasitələri ilə bağlı əməliyyatlar;

- qanuni tədiyə vasitələri olan valyutanın, pul vəsaitlərinin və əskinaların (numizmatika əşyalarından başqa) tədavülü ilə bağlı əməliyyatlar;

- səhmlərin, istiqraz vərəqələrinin, sertifikatların, veksellərin, çeklərin və digər qiymətli kağızların tədavülü ilə bağlı əməliyyatlar. İnkassasiya xidmətləri və ya banknotların, qiymətli kağızların və ya digər qiymətliyələrin saxlanması və ya onların qorunmasının təmin edilməsi üzrə xidmətlər maliyyə xidmətlərinə aid deyildir;

- törəmə maliyyə vasitələri ilə əqdlərə, forvard müqavilələrinə, opsiyonalara və analoji sazişlərə aid əməliyyatlar;

- investisiya fondlarının idarə edilməsi ilə bağlı xidmətlər və s.

Qızıl və digər qiymətlilərin Azərbaycan Respublikasının Milli Bankına göndərilməsi "0" dərəcə ilə əlavə dəyər vergisinə cəlb olunur.

Həmçinin Banklar və bank fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq Vergi Məcəlləsi ilə banklara qanunvericiliyə müvafiq qaydada aktivlərin təsnifatından asılı olaraq xüsusi ehtiyat fondlarının yaradılmasına aid edilən məbləğlərin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada gəlirdən çıxmaq hüququ verilir.

Bundan başqa yuxarıda qeyd olunan xüsusi güzəştlərdən əlavə, banklar və bank fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları sahibkarlığın və investisiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş digər güzəştlərdən də Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada istifadə etmək hüququna malikdirlər.

Vergi Məcəlləsinin 110-112-ci maddələri kredit riskləri ilə bağlı bankların davranışlarını müəyyən edir. Belə ki, banklar və bank fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları aktivlərin təsnifatından asılı olaraq xüsusi ehtiyat fondlarının yaradılmasına aid edilən məbləğləri AR Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi qaydada gəlirdən çıxmaq hüququna malikdirlər. Əgər bank müştəri xidmətlərinin göstərilməsi ilə əlaqədar əldə etdiyi gəliri əvvəllər əldə etdiyi ümumi gəlirə daxil edilibsə, onda vergi ödəyicisi olan həmin kredit təşkilatı onlarla bağlı olan ümitsiz borc məbləğini gəlirdən çıxmaq hüququna malikdir. Bu zaman gəlirdən çıxmalar vergi ödəyicisinin mühasibat kitablarında ümitsiz borc məbləğinin dəyəri olmayan borc kimi silindiyi vaxt yol verilir.

Bundan başqa, xaricdən alınmış borclar üzrə, habelə qarşılıqlı surətdə asılı olan şəxslərin bir-birinə ödədikləri faizlərin faktiki məbləği (hesablamalar metodundan istifadə edildikdə ödənilməli faizlərin məbləği) faizlərin aid olduğu dövrdə eyni valyuta ilə, oxşar müddətə verilmiş banklararası kreditlər üzrə faizlərinin orta səviyyəsinin 125 faizdən artıq olmamaqla gəlirdən çıxılır.

Sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olan kredit təşkilatı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normalara uyğun olaraq, ehtiyat sığorta fondlarına ayırma məbləğlərini gəlirdən çıxmaq hüququna malikdir. Burada xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, “Banklar haqqında” Qanunun 33-cü maddəsinə əsasən, heç bir bank topdansa satış və ya pərakəndə ticarət, istehsal, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, yaraqların işlənilməsi, tikinti və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməz. Banklar yalnız Milli Bankın müəyyən müddətə verdiyi xüsusi icazə ilə sığorta təşkilatında payçı kimi iştirak edə bilirlər.

VM-in 123-cü maddəsində isə qeyd edilir ki, rezident banklarına, maliyyə lizinqini həyata keçirən qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasındakı daimi nümayəndəliyinə kreditlər (ssudalar) və depozitlər (hesablar) üzrə ödənilən faizlər istisna olmaqla (bu faizlər VM-in 101.2-ci maddəsinə uyğun vergiyə cəlb edilir), rezident tərəfindən və ya qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyi tərəfindən, yaxud bu cür nümayəndəliyin adından ödənilən faizlərdən, o cümlədən maliyyə lizinqi əməliyyatları üzrə ödənilən ssuda faizlərindən, gəlir bu məcəllənin 13.2.16-cı maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan mənbəyindən əldə edilibsə, ödəniş mənbəyində 10 faiz dərəcə ilə vergi tutulur.

Əlavə dəyər vergisinə gəldikdə isə bankın göstərdiyi xidmətlərin əksəriyyəti maliyyə əməliyyatlarına aid olduğu üçün VM-in 164.1.2-ci maddəsinə əsasən bu vergidən azaddır. Lakin Məcəllənin 13.2.14.4-cü maddəsində deyildiyi kimi, bankın göstərdiyi inkassasiya xidmətləri və ya banknotların, qiymətli kağızların və ya digər qiymətlilərin saxlanması və ya onların qorunmasının təmin edilməsi üzrə xidmətlər maliyyə xidmətlərinə aid olmadığı üçün ƏDV üzrə vergitutma obyektinə hesab olunur.

Banklara və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatlarına vergi güzəştləri tətbiq edilir. Milli Bank və onun qurumları Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən mənfəət, əmlak və torpaq vergilərini ödəməkdən azaddırlar. Qızıl və digər qiymətlilərin Azərbaycan Respublikasının Milli Bankına göndərilməsi “0” dərəcə ilə əlavə dəyər vergisinə cəlb olunur. Bundan başqa

onların fəaliyyət xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Vergi Məcəlləsi ilə banklara qanunvericiliyə müvafiq qaydada aktivlərin təsnifatından asılı olaraq xüsusi ehtiyat fondlarının yaradılmasına aid edilən məbləğlərin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada gəlirdən çıxmaq hüququ verilir.

Ölkədə bank sektorunun fəaliyyətini sağlamlaşdırmaq üçün hökumət demək olar, bütün vasitələrdən istifadə edir. Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) banklara istehlak kreditlərini məhdudlaşdırmaq barədə verdiyi tövsiyə ilə yanaşı, Prezidentin “Banklar və digər kredit təşkilatları tərəfindən fiziki şəxslərin əmanətləri üzrə ödənilən faizlərin gəlir vergisindən azad edilməsi haqqında” 27 dekabr tarixdə imzaladığı Azərbaycan Respublikası Qanunu da bu vasitələrdəndir. Qanuna əsasən, banklar və digər kredit təşkilatları tərəfindən fiziki şəxslərin əmanətləri üzrə ödənilən faiz məbləğləri 2014-cü il yanvarın 1-dən 1 il müddətinə gəlir vergisindən azad edilir.

Hazırda əhalinin banklarda 7 milyard manatdan çox əmanətinin olduğunu və il ərzində 600 milyon manat gəlir götürüldüyünü nəzərə alsaq, təkcə fiziki şəxslərin əmanətləri üzrə ödənilən faizlərin gəlir vergisindən azad edilməsi 50-60 milyon manat vəsait əhalidə qalacaq. Doğrudur, bu, ilk dəfə deyil həyata keçirilir. Banklar ilə digər kredit təşkilatlarının əhaliyə ödədiyi əmanətlər üzrə faiz dərəcələrinə tətbiq edilən 10 %-lik vergi ilk dəfə 1999-cu ildə ləğv edilmişdir. O vaxtdan bəri, hər ilin əvvəlində Prezident tərəfindən müvafiq sənəd imzalanmaqla, banklar və digər kredit təşkilatları tərəfindən fiziki şəxslərin əmanətləri üzrə ödənilən faizlər üzrə gəlir vergisi ləğv olunur. Nəticədə, milyonlarla manat vəsait dövlət büdcəsinə cəlb edilmədən əhaliyə verilmək üçün banklarda qalır.

Vergi Məcəlləsinə əsasən hesablanmış və ya yenidən hesablanmış vergilər və faizlər vergi ödəyicisi tərəfindən bildirişdə göstərilən müddətdə ödənilmədiyi halda vergi orqanı vergi ödəyicisinin hesablaşma, valyuta və digər hesablarından vergilər üzrə borcların və faizlərin dövlət büdcəsinə alınması üçün banka və ya digər kredit təşkilatına icra sənədi olan sərəncam verir.

Vergi ödəyicisinin hesablaşma, valyuta və digər hesablarında vəsait olduqda vergi orqanının sərəncamı bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən həmin sərəncamın daxil olduğu gün icra edilir.

Vergi ödəyicisinin hesablaşma, valyuta və digər hesablarında vəsait olmadıqda və ya vergilər üzrə borcların və faizlərin yerinə yetirilməsinə kifayət etmədikdə vergi orqanının sərəncamı bankda və ya digər kredit təşkilatında saxlanılır və vergi ödəyicisinin hesablarına vəsait daxil olduqca icra edilir.

Sərəncamın bank və ya digər kredit təşkilatına daxil olduğu gündən 90 gün ərzində borc ödənilmədikdə və borca görə Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq əmlakın siyahıya alınması üçün qərarın verilməsi barədə vergi orqanından banka və ya kredit təşkilatına növbəti 5 bank günü ərzində məlumat daxil olmadıqda sərəncam geri qaytarılır və həmin borca görə sərəncam təkrarən icraya qəbul edilmir.

Əmlakın siyahıya alınması üçün qərarın verilməsi barədə vergi orqanından banka və ya digər kredit təşkilatına məlumat daxil olduqda sərəncam vergi ödəyicisinin həmin borca görə vergi öhdəliyi yerinə yetirilənədək qüvvədə qalır.

Vergi orqanlarının vergilər üzrə borcların və faizlərin dövlət büdcəsinə alınması haqqında sərəncamları bank və digər kredit təşkilatı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş ödənişlərin növbəliliyi ardıcılığına uyğun olaraq icra edilir.

Vergi qanunvericiliyin pozulması hallarının qarşısının alınması məqsədi ilə banklar qarşısında bir sıra vəzifələr qoyulub. Vergi Məcəlləsinə əsasən banklar aşağıda göstərilənləri yerinə yetirməyə borcludurlar:

1.Vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi verildiyini təsdiq edən sənədlər verildikdən sonra hüquqi şəxslərə və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərə hesablaşma hesabları, yaxud digər hesablar açmağa, bank sənədlərində vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi göstərilmədikdə hesablar üzrə əməliyyatlar aparmamağa;

2. Hüquqi şəxslərin öz hesablaşma hesablarından vergilərin ödənilməsi haqqında ödəmə tapşırıqlarını icra etməyə;

Vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarının qarşısının alınması məqsədilə vergi qanunvericiliyi ilə banklar və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən digər kredit təşkilatları qarşısında bir sıra vəzifələr qoyulub. Belə ki, Vergi Məcəlləsinə əsasən banklar və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları aşağıda göstərilənləri yerinə yetirməyə borcludurlar:

- yalnız vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi verildiyini təsdiq edən sənədlər verildikdən sonra hüquqi şəxslərə və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərə hesablaşma hesabları, yaxud digər hesablar açmağa, bank sənədlərində vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi göstərilmədikdə hesablar üzrə əməliyyatlar aparmamağa;

- hüquqi şəxslərin və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərin öz hesablaşma, valyuta və ya digər hesablarından vergilərin ödənilməsi haqqında ödəmə tapşırıqlarını icra etməyə;

- hüquqi şəxslərin və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərin hesablaşma və ya digər hesablarından vəsaitin tutulması üzrə əməliyyatların aparıldığı gün vergi məbləğlərini müvafiq büdcəyə keçirməyə (banka və ya büdcəyə kassa xidməti göstərən digər maliyyə idarəsinə köçürməyə).

Onu da əlavə edək ki, müvəkkil bank vergi orqanı tərəfindən göndərilən bildirişi aldıqdan sonra həmin bildirişdə göstərilən məlumatların vergi orqanına veriləcəyi barədə 5 gün ərzində hüquqi şəxsə və fərdi sahibkara rəsmi məlumat da göndərməlidir.

Məlum olduğu kimi, bank sirrinin qorunması fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə işlərinin konfidensiallığının təmin edilməsində əsas prinsiplərdən biridir. Bu baxımdan bank sirri dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Bank sirri anlayışının dərin tarixi və mədəni kökləri vardır. Bankların ilk dəfə yarandığı tarixdən bəri belə bir fikir formalaşıb ki, bank sirri zəngin bank sisteminin əsas elementlərindən

biridir. Belə ki, bank müştəriləri öz vəsaitlərini və biznes əməliyyatlarını banka etibar edərkən, əmin olmalıdırlar ki, onların bank hesabları haqqında məlumat bank işçiləri tərəfindən kənar üçüncü şəxslərə və təşkilatlara yayılmayacaq.

Aydındır ki, belə məlumatların yayılması, yəni bank tərəfindən müştərilərin məhsullarını və ya xidmətlərini alan şəxslərə və ya onların kreditorlarına bank sirrinin çatdırılması həmin şəxslərin maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Burada ümumi prinsip ondan ibarətdir ki, müştərilərin maliyyə işlərinə kiminsə qanunsuz qarışması yol verilməzdir.

Deməli, bank sirrinin qorunması bank sisteminin inkişafı ilə birbaşa bağlıdır və ölkənin bank sisteminin sabit inkişafını təmin edən mühüm amillərdəndir.

Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, bank sirrinin açıqlanması dövlət orqanlarına, o cümlədən vergi orqanlarına tam şəkildə qadağan olunsa, bu vergi ödəyicilərinin qeyri-leqal hərəkətlərinə və vergidən yayınmasına imkanlar yaradar. Ona görə, vergi orqanları tərəfindən birbaşa və ya dolay yolla bank məlumatlarına daxilolma bu məlumatın konfidensiallığının itirilməsi demək deyil.

Vergi orqanlarına vergi ödəyicilərinin bank məlumatlarına daxil olmasını qadağan etmək həm ölkə daxili, həm də beynəlxalq miqyasda mənfi halların yaranmasına səbəb ola bilər:

1. Ölkə daxilində belə vəziyyət vergi orqanları tərəfindən vergilərin tam həcmnin müəyyən edilməsinə və yığılmasına birbaşa mane ola bilər.

2. Vergi ödəyiciləri arasında qeyri-bərabərlik yaranır. Belə ki, bəzi vergi ödəyiciləri öz maliyyə və texnoloji resurslarını elə ölkələrdə və ya offşor zonalarda yerləşən maliyyə institutlarında istifadə edirlər ki, onlarda bank məlumatlarının vergi orqanlarına verilməməsi müdafiə olunur. Bu isə belə vergi ödəyicilərinə tam leqal şəkildə vergidən yayınma imkanları yaradır. Həmçinin belə qeyri-bərabərlik vergi yükünün ölkənin bütün vətəndaşları arasında paylanmasını pozur və vergi sisteminin ədalət prinsipi əsasında qurulmasına xələl gətirir.

3. Vergi məqsədləri üçün bank məlumatlarına sərbəst daxilolmaya qadağa müxtəlif gəlir mənbələrindən vergilərin eyni qaydada tutulmasına çətinliklər yarada bilər.

Sadalanmalarla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, texnoloji tərəqqi dünyada maliyyə və əsasən bank sistemində çox böyük və ciddi dəyişikliklər edib və bu proses indi də davam etməkdədir. Bununla əlaqədar aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır. Texnoloji irəliləyişlər ayrı-ayrı insanlara internet vasitəsilə bütün dünya miqyasında bank hesabları açmaq, bank və digər maliyyə əməliyyatlarını elektron vasitəsilə aparmaq üzrə geniş imkanlar yaradır. Nəticədə yeni "Sərhədsiz bankçılıq" dövrü yaranır və bu həm insanların həyatının keyfiyyətini artırır, həm də ölkələrin vergi orqanlarının qarşısında yeni və çətin vəzifələr qoyur. Hazırda "Müasir elektron bankçılıqdünyasında" qeyri-legal maliyyə əməliyyatlarının aparılması və vergilərdən yayınma halları vergi ödəyiciləri arasında artmaqdadır. Vergi ödəyicilərinin gəlirləri və əmlakları müxtəlif şəxslər (şirkətlər, xarici banklar) və offşorlarvasitəsilə gizlədilməkdədir.

Göründüyü kimi, vergi orqanlarının öz vəzifələrini lazımi səviyyədə yerinə yetirə bilmələri üçün bank məlumatlarına sərbəst daxilolmaları zəruridir. Bunu bank sirrinin konfidensiallığına xələl gətirən hal kimi qiymətləndirmək isə yanlış addım olardı. Yəni, vergi orqanları tərəfindən əldə edilmiş bank məlumatları kommersiya (vergi) sirri kimi qəbul edilir və yalnız dövlət maraqları baxımından istifadə edilə bilər. Deməli, vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün vergi orqanının əldə etdiyi bank məlumatlarının digər şəxslərə verilməsi qanunvericiliklə qadağan olunur. Bu da bank məlumatlarının konfidensiallığının qorunmasının birbaşa qaranlıq kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 130-cu maddəsinə görə «vergi ödəyicisi vergi tutulan gəlirin (mənfəətin) dəqiq əks etdirilməsi üçün ... tətbiq edilən uçot metodundan asılı olaraq gəlirlərini və xərclərini onların əldə edildiyi və ya çəkildiyi müvafiq hesabat dövrlərinə aid etməyə borcludur». Məcəllənin 130.4-cü maddəsində isə

bildirilir ki, «vergi ödəyicisi ... vergilərin uçotunu kassa metodu və ya hesablaşmalar metodu ilə apara bilər».

131-ci maddədə göstərilir ki, kassa metodu ilə uçot zamanı gəlir sərəncama verilən, xərclər çəkilən zaman nəzərə alınmalıdır. 132-133-cü maddələrdə məsələlər bir qədər də dəqiqləşdirilir və göstərilir ki, pul vəsaitinin nağd alındığı və ya ödəyicinin bank hesabına daxil olduğu vaxt gəlirin əldə edilməsi vaxtı sayılır. Xərclərin çəkilməsi vaxtı isə xərcin faktik çəkildiyi vaxt hesab olunur.

Məcəllənin 134-cü maddəsinə görə hesablama metodunun tətbiqində gəlir əldə edilməsinin və xərclər çəkilməsinin faktik vaxtından asılı olmayaraq, gəliri əldə etmək hüququ və xərclərin çəkilməsi öhdəliyi yarandığı vaxt nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, Vergi Məcəlləsi bütün müəssisələrə o cümlədən, kredit təşkilatlarına vergi məqsədləri üçün alternativ uçot variantlarından istifadə üçün imkan yaradır. Əlbəttə, belə həlli, bir tərəfdən, effektiv hesab etmək olar. Lakin kassa metodu – gəlirlərin faktik alındığı, xərclərin faktik çəkildiyi vaxtda uçotun aparılmasını nəzərdə tutan metod digər müəssisələr kimi kredit təşkilatının cari maliyyə vəziyyətini daha düzgün əks etdirir. Ancaq cari maliyyə vəziyyətinin düzgün təsviri bütövlükdə maliyyə vəziyyətinin düzgün təsvir olunmasını şərtləndirmir. Məsələn, hər hansı kredit təşkilatı il ərzində 1 milyon manat depozit qəbul edib və 10% dərəcələrlə ilin sonunda depozitlər üzrə faktik 100 min manat ödəyə bilər. Bu təşkilat eyni zamanda 1 milyon manat kredit verə bilər və kredit müqaviləsinə görə əsas borc da, faizlər də vergi hesabatı ilindən daha gec müddətdə qaytarıla bilər. Aydındır ki, kassa metodu prizmasından məsələyə yanaşsaq, kredit təşkilatı tam zərərlə işləyir. Ancaq hesablama metoduna görə təşkilat mənfəət əldə edə bilər.

Şübhəsiz ki, bu halda kredit təşkilatına kassa metodundan istifadə sərfəlidir. Faiz gəlirləri faktik daxil olanda, depozit faizləri ödənilməyəndə isə hesablama metoduna keçid sərfəli olur. Bu baxımdan qanunverici bazanı yetərinə effektiv hesab etmək olar, ancaq vergitutma işinə yalnız korporativ maraqlar çevrəsində yanaşmaq olmaz.

Bankların və kredit təşkilatlarının mənfəət vergisi bazasının müəyyənləşməsinin spesifik xüsusiyyətlərindən və ümumiyyətlə, bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsində əhəmiyyətli məqamlardan biri də faiz məbləğlərinin gəlirdən çıxılması ilə bağlıdır. Qanunvericilik bu məqamda da əsasən düzgün hüquqi həllər tapır. Vergi Məcəlləsinin 110-cu maddəsi, ümumiyyətlə, kreditlər üzrə faizləri mənfəət vergisi bazasından çıxmağa hüquqi əsas yaradır.

3.2. Vergi ödəyicilərinin uçotuna nəzarətlə bağlı bankların rolunun təkmilləşdirilməsi

İndi isə bankların vergi nəzarətini həyata keçirən agent kimi vergi münasibətlərində oynadığı rola nəzər salaq. Belə ki, VM-in 35, 60, 75, və 76-cı maddələri, əsasən, bankların vergi ödəyicilərinin uçotu ilə bağlı vəzifələrini, banklara və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən digər kredit təşkilatlarına tətbiq olunan maliyyə sanksiyalarını, vergi ödəyiciləri ilə münasibətdə bank xidmətlərini həyata keçirən qurumların vəzifələrini və onlar tərəfindən məlumatların vergi orqanlarına verilməsi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Vergi ödəyicilərinin uçotuna nəzarətlə bağlı bankların rolu ondan ibarətdir ki, banklar hüquqi şəxslərə, onların filial və nümayəndəliklərinə, fərdi sahibkarlara yalnız onlar vergi orqanı tərəfindən verilən şəhadətnamə-dublikatı təqdim etdikdən sonra bank hesabları açırlar. Şəhadətnamə-dublikatın bir hissəsi vergi ödəyicisinin hesab açdığı bankda qalır, bildiriş adlanan digər hissəsini isə bank idarəsi müvafiq qeydləri apardıqdan sonra onu vermiş vergi orqanına göndərir. Şəhadətnamə-dublikatla yalnız onda göstərilmiş bankda (bankın filialında) hesab açmaq olar.

Bu nəzarətin davamı olaraq, VM-in 60-cı maddəsində banklara tətbiq olunan maliyyə sanksiyaları barədə danışılır. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslərlə şəhadətnamə-dublikat olmadan hesablaşma hesabı və ya digər

hesablar açdığına görə, banklara hər açılmış hesab üçün ş.m.v-nin 400 misli məbləğində (440 AZN) maliyyə sanksiyası tətbiq olunur. Bundan başqa, əgər banklar sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən vergi ödəyicilərinin hesablaşma və ya digər hesabından, o cümlədən valyuta hesabından vəsaitləri ödəyicilərin tapşırıqlarına uyğun olaraq silmirsə, yaxud da vergi borclarının, maliyyə sanksiyaları və faizlərin Mülki Məcəllədə göstərilən ardıcılığa uyğun olaraq silinməsi barədə vergi orqanının sərəncamlarını icra etmirsə, icra edilməmiş həmin ödəmə tapşırıqlarında və ya sərəncamlarda göstərilən məbləğin 20 faizi məbləğində maliyyə sanksiyasına məruz qalır.

Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə nəzərdə tutulmuş məsuliyyət tədbirləri, bir vergi ödəyicisi kimi, banklara və bank fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatlarına da şamil edilir. Vergilərin hesablanması, ödənilməsi və vergi hesabatlarının təqdim edilməsi ilə bağlı qaydaların pozulmasına görə, Vergi Məcəlləsinə əsasən, banklara qarşı aşağıda göstərilən məsuliyyət tədbirləri həyata keçirilir.

Vergi Məcəlləsinin 5-ci maddəsində vergi ödəyicilərinə münasibətdə bankların davranış xüsusiyyətləri öz əksini tapıb. Belə ki, banklar yalnız vergi orqanları tərəfindən VÖEN verildiyini təsdiq edən sənədlər təqdim olunduqdan sonra hüquqi şəxslərə və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərə hesablaşma hesabları, yaxud digər hesablar açmağa borcludurlar. Bank sənədlərində VÖEN göstərilmədikdə isə banklar hesablar üzrə heç bir əməliyyat apara bilməz. Bundan başqa, banklar vergi ödəyicilərinin öz hesablaşma, valyuta və ya digər hesablarından vergilərin ödənilməsi haqqında ödəmə tapşırıqlarını vaxtında icra etməyə, həmçinin bu müştərilərin müvafiq hesablarından vəsaitin tutulması əməliyyatları aparıldığı gün vergi məbləğlərini müvafiq büdcəyə keçirməyə (banka və ya büdcəyə kassa xidməti göstərən digər maliyyə idarəsinə köçürməyə) borcludur.

Vergi orqanı VM-in 76-cı maddəsində göstəriləni kimi, vergi ödəyicilərinin vergi öhdəliklərini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə müvəkkil banka yazılı bildiriş

göndərməklə, həmin bankın xidmət etdiyi hər hansı hüquqi şəxsin və ya fərdi sahibkarın bank hesabı və əməliyyatları barədə qanunvericiliyə uyğun Vergilər Nazirliyinin təsdiq etdiyi formada bildirişi aldıqdan sonra, həmin bildirişdə göstərilən məlumatları vergi orqanına göndərir. Başqa hallarda hüquqi şəxsin və fərdi sahibkarın hesabları və ya əməliyyatları barədə məlumatların verilməsinə yol verilmir.

«Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il 21 dekabr tarixli Qanunu ilə Vergi Məcəlləsinə bir sıra dəyişikliklər edilmiş və həmin Qanunda 01.01.2013-cü il tarixdən qüvvəyə minmişdir. Qeyd olunan Qanunla Vergi Məcəlləsinin 76-cı maddəsinə də dəyişiklik edilərək yeni redaksiyada verilmişdir. Belə ki, Vergi Məcəlləsinin 76.1-ci maddəsinə əsasən, vergi ödəyicisinin Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada gəlirlərinin və xərclərinin uçotunun aparılmaması, fəaliyyəti dayandırıldığı zaman bank əməliyyatlarının aparılması, mühasibat və hesabat sənədlərinin məhv olunması (itirilməsi) halları aşkar edildikdə, vergi bəyannamələri müəyyən olunmuş müddətdə təqdim edilmədikdə və ya vergi yoxlamasının aparılması zamanı vergi ödəyicisi tərəfindən vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinə sənədlər təqdim edilmədikdə, onlara əraziyə (yaşayış sahəsi istisna olmaqla) daxil olmağa icazə verilmədikdə, habelə Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı vergi məsələlərinə dair beynəlxalq müqavilələrin məlumat mübadiləsi haqqında müddəalarına əsasən digər dövlətin aidiyyəti orqanları tərəfindən vergi məqsədləri üçün həmin müqavilənin tətbiq edildiyi şəxsin Azərbaycan Respublikasındakı banklarda olan hesabları və həmin hesablar üzrə əməliyyatlar barədə məlumatların alınması üçün sorğu edildikdə, vergi orqanları kredit təşkilatına və ya bank əməliyyatları aparan şəxsə yazılı bildiriş göndərməklə, həmin bankın xidmət etdiyi vergi ödəyicisinin (şəxsin) bank hesabı və əməliyyatları barədə məlumat almaq hüququna malikdir.

Vergi Məcəlləsinin 76.2-ci maddəsinə əsasən də kredit təşkilatı və ya bank əməliyyatları aparan şəxs Vergilər Nazirliyinin təsdiq etdiyi formada Vergi Məcəlləsinin

76.1-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş qaydada göndərilən bildirişi aldıqdan sonra həmin bildirişdə göstərilən məlumatların vergi orqanına veriləcəyi barədə 5 iş günü müddətində hesab sahibinə rəsmi məlumat göndərməlidir (verməlidir) və 15 gün müddətində tələb olunan məlumatları vergi orqanına təqdim etməlidir.

Eyni zamanda, “Banklar haqqında” Qanunun 41.2-ci maddəsinə əsasən bankın xidmət etdiyi vergi ödəyicisi olan hər hansı hüquqi şəxsin və ya fərdi sahibkarın bank hesabı və əməliyyatları barədə məlumat vergi orqanlarına yalnız Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada verilir.

Göründüyü kimi, Vergi Məcəlləsinin və “Banklar haqqında” Qanunun müddəalarına əsasən hər hansı hüquqi şəxsin və ya fərdi sahibkarın bank hesabı və əməliyyatları barədə məlumat vergi orqanlarına yalnız Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və Vergi Məcəlləsinin 76.2-ci maddəsində göstərilən qaydada verilir. Odur ki, bank əməliyyatları aparan şəxs vergi orqanları tərəfindən göndərilən bildirişi aldıqdan sonra həmin bildirişdə göstərilən məlumatların vergi orqanına veriləcəyi barədə 5 iş günü müddətində hesab sahibinə rəsmi məlumat göndərməlidir (verməlidir) və 15 gün müddətində tələb olunan məlumatları vergi orqanına təqdim etməlidir.

Vergi məqsədləri üçün bank məlumatlarına daxilolma imkanları üzrə beynəlxalq iqlim sürətlə dəyişir. Dünya birliyi təsdiq edir ki, bank məlumatlarına çıxışın təkmilləşdirilməsi həm kriminal, çirkli pulların yuyulması, həm də vergi cinayətlərinə qarşı mübarizədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Buna baxmayaraq, ölkəmizdə vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicisinin müvəkkil bankından məlumatın alınması hüquqi və fiziki şəxslərin hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilir. Lakin inkişaf etmiş ölkələrdə belə bir fikir formalaşmaqdadır ki, dövlət maraqları baxımından bank əməliyyatları haqda məlumatın əldə edilməsi yolveriləndir. Vergi orqanları üzərlərinə düşən gəlirlərin artırılması iləbağlı öhdəliklərini tam şəkildə yerinə yetirə bilməsi üçün bank məlumatlarına birbaşa və dolaylı şıxışa malik olmalıdırlar.

Əlbəttə, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində banklar və ayrı-ayrı bank fəaliyyətlərini həyata keçirən digər təşkilatlar tərəfindən məlumatların verilməsi mexanizmi göstərilib. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində qeyd olunur ki, bank hesabı və əmanətinin, hesab əməliyyatlarının və müştəri haqqında məlumatların sirrini bank qərantiyə verir. Bank sirri təşkil edən məlumatlar yalnız müştərilərin özlərinə və ya nümayəndələrinə verilə bilər. Dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxslərinə isə bu cür məlumatlar yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada verilə bilər.

Bank məlumatının əldə edilməsi mexanizmi nə qədər səmərəli olsa da, onun təkmilləşdirilməsi artıq zəruri hala çevrilib. Buna görə, vergi orqanları tərəfindən bu mexanizmin təkmilləşdirilməsi təklif olunur. Təklif olunan dəyişikliklərə əsasən bank məlumatları yalnız cari qanunun yol verdiyi məhdud vəziyyətlərdə deyil, istənilən əsaslı məqsəd üçün əldə oluna bilər. Bununla yanaşı, bank məlumatları yalnız nəzərdə tutulmuş vergi ödəyicisi ilə deyil, əlaqəli tərəflər üçün də əldə oluna bilər və s.

Vergi məqsədləri üçün bank məlumatlarına daxilolma imkanları üzrə beynəlxalq iqlim sürətlə dəyişir. Dünya birliyi təsdiq edir ki, bank məlumatlarına çıxışın təkmilləşdirilməsi həm kriminal, çirkli pulların yuyulması, həm də vergi cinayətlərinə qarşı mübarizədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bank məlumatının əldə edilməsi mexanizmi nə qədər səmərəli olsa da, onun təkmilləşdirilməsi artıq zəruri hala çevrilib. Buna görə, vergi orqanları tərəfindən bu mexanizmin təkmilləşdirilməsi təklif olunur. Təklif olunan dəyişikliklərə əsasən bank məlumatları yalnız cari qanunun yol verdiyi məhdud vəziyyətlərdə deyil, istənilən əsaslı məqsəd üçün əldə oluna bilər. Bununla yanaşı, bank məlumatları yalnız nəzərdə tutulmuş vergi ödəyicisi ilə deyil, əlaqəli tərəflər üçün də əldə oluna bilər və s.

Bu istiqamətdə aparılan işləri daha da təkmilləşdirmək üçün beynəlxalq təcrübədə adekvat strategiyanın hazırlanması təklif olunur. Bank əməliyyatlarının məxfiliyindən istifadə edərək keçmişdə öz gəlirini və maliyyə kapitalını gizlətməyə müvəffəq olmuş

vergi ödəyicilərinin öz gəliri haqda məlumat vermələrinə imkan verən könüllü əmələtmə strategiyası məhz söhbət açdığımız problemlərin aradan qaldırılmasına xidmət edəcəkdir.

Buna baxmayaraq, ölkəmizdə vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicisinin müvəkkil bankından məlumatın alınması hüquqi və fiziki şəxslərin hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilir. Lakin, inkişaf etmiş ölkələrdə belə bir fikir formalaşmaqdadır ki, dövlət maraqları baxımından bank əməliyyatları haqda məlumatın əldə edilməsi yol veriləndir. Vergi orqanları üzərilərinə düşən gəlirlərin artırılması ilə bağlı öhdəliklərini tam şəkildə yerinə yetirə bilməsi üçün bank məlumatlarına birbaşa və dolaylı çıxışa malik olmalıdırlar.

Əlbəttə, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində banklar və ayrı-ayrı bank fəaliyyətlərini həyata keçirən digər təşkilatlar tərəfindən məlumatların verilməsi mexanizmi göstərilib. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində qeyd olunur ki, bank hesabı və əmanətinin, hesab əməliyyatlarının və müştəri haqqında məlumatların sirrinə bank qərantıya verir. Bank sirri təşkil edən məlumatlar yalnız müştərilərin özlərinə və ya nümayəndələrinə verilə bilər. Dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxslərinə isə bu cür məlumatlar yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada verilə bilər.

Bu istiqamətdə aparılan işləri daha da təkmilləşdirmək üçün beynəlxalq təcrübədə adekvat strategiyanın hazırlanması təklif olunur. Bank əməliyyatlarının məxfiliyindən istifadə edərək keçmişdə öz gəlirini və maliyyə kapitalını gizlətməyə müvəffəq olmuş vergi ödəyicilərinin öz gəliri haqda məlumat vermələrinə imkan verən könüllü əmələtmə strategiyası məhz söhbət açdığımız problemlərin aradan qaldırılmasına xidmət edəcəkdir.

Bu strategiyanın tərkibinə müxtəlif tədbirlər proqramı daxildir. İlk öncə, ölkədə anonim bank hesablarının açılmasının qadağan olunması təklif olunur. Artıq bu addım bir sıra Avropa dövlətləri (Avstriya, Çexiya Respublikası, Macarıstan və s.) tərəfindən

atılmışdır və onun müsbət nəticələrindən istifadə edilir. Belə ki, həmin ölkələr anonim bank hesablarını qadağan etməklə ölkədə qeyri-leqal (eləcə də vergidən yayınan) pul dövriyyəsinin qarşısını almaq istiqamətində uğurlu nailiyyətlər qazanıblar. Digər tərəfdən, həmin ölkələr əvvəllər açılmış anonim bank hesablarının sahiblərindən hesabla bağlı əməliyyatlar apararkən öz şəxsiyyətlərini bəlli etməyi tələb edirlər.

Könüllü əmələmə strategiyasının əsas hissəsini qeyri-leqal maliyyə vəsaitlərinə “vergi amnistiyası”nın elan edilməsi təşkil edir. Bu təcrübəni İtaliyanın timsalında izah etmək daha maraqlı olardı. İtaliya hökuməti 2001-ci il sentyabrın 25-də offşor kapitalı və İtaliyanın rezident fiziki şəxslərinin malik olduqları aktivlərlə bağlı “vergi amnistiyası”na dair qanun qəbul edib. Vergi amnistiyası proqramında aşağıdakılar nəzərdə tutulur: 1.İtaliyanın xaricdəki aktivlərinin vətənəqaytarılması; 2.Vətənə qaytarmadan xaricdəki aktivlər barəsində məlumatın verilməsi.

Vergi amnistiyası proqramında leqallaşdırılmış aktivlərin dəyərinin 2,5 faizi miqdarında ödəmə tələb olunur. (və ya 2,5 faiz həcmində ödəməyə alternativ olaraq vergi ödəyicisi ümumi leqallaşdırılmış məbləğin 12 faizinə bərabər xüsusi dövlət istiqrazı imzalaya bilər.). Bununla əlaqədar, xüsusi “məxfi” bəyannamənin İtaliya bankı və ya digər maliyyə vasitəçisi tərəfindən təqsim olunması tələb olunur.

Onu da qeyd etmək ki, vergi amnistiyası proqramı 2001-ci ilin noyabr ayından 2002-ci ilin may ayının 15-dək davam etmişdir. Bu addım İtaliyaya milyonlarla pulun maliyyə sanksiyasına məruz qalmadan geri qaytarılması ilə nəticələndi. Göründüyü kimi, bu addımın dolayı yolla vergi ödəyicilərinin xarici ölkənin banklarında olan hesabların aşkarlanmasına imkan verməklə yanaşı, büdcəyə vergi daxilolmalarının artımını təmin edir, ən əsası isə ölkənin malik olduğu real kapital ehtiyatlarını qiymətləndirməyə şərait yaradır.

3.3.Azərbaycanın bank sistemində vergitutma mexanizmi və nəzarət funksiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Azərbaycanın bank sisteminin inkişaf strategiyasının əsasını sərbəst maliyyə ehtiyatlarının mobilizasiyası, maliyyə ehtiyatlarının investisiya şəklində real sektora transformasiyası və daha effektiv paylaşdırılması təşkil edir. Bunun üçün bank sisteminin özünün keyfiyyətə yeni inkişafına, müasir bank texnologiyalarının tətbiqinə, təkmil və sabit qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasına və s. islahatlara ehtiyac var. Bu baxımdan bank sisteminin inkişafına bilavasitə təsir edən vergitutma mexanizmi və nəzarət funksiyalarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra işlər həyata keçirilməlidir.

İlk öncə vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinin bank filiallarında olan hesablaşma (və ya digər) hesablarına vergi və tədiyyələrin ödənilməsinə dair təqdim olunan tapşırıqların icrası vəziyyətini yaxşılaşdırmaq lazımdır. Bir çox hallarda icra sənədləri bankların filialları tərəfindən heç bir hüquqi əsas olmadan geri qaytarılır və bankın baş ofisinə təhvil verilməsi tövsiyə olunur. Bankın baş ofisi tərəfindən isə həmin sənədlər müxtəlif səbəblərə görə filiallara vaxtında göndərilmir. Buna görə sənədlərin (sərəncamların) icrası müddəti süni olaraq uzadılır. Bu problemin həlli yolu kimi Milli Bankın respublikada fəaliyyət göstərən banklara vergi orqanlarının icra sənədlərinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada qəbul olunması tapşırığının verilməsi vacibdir.

Bundan başqa, bank əməliyyatlarının aparılması üçün verilmiş lisenziyaları geri alınmış kredit təşkilatlarının büdcə ilə son haqq-hesabların aparılması vaxtında təmin edilməlidir. Lisenziyalar geri alındıqda banklar tərəfindən qanunvericiliyə uyğun olaraq ləğvetmə komissiyası yaradılır və həmin komissiyanın işi başa çatdıqdan sonra bank büdcə ilə son haqq-hesablar aparmalıdır. Əfsuslar olsun ki, lisenziyaları geri çağırılmış əksər kredit təşkilatlarında müvafiq komissiyalar bu günədək yaradılmamış, yaradılsa da belə onların fəaliyyəti hal-hazırda başa çatmamışdır. Bu səbəbdən bu kimi kredit təşkilatları ilə büdcə ilə son haqq-hesabları aparmaq vergi orqanlarının imkanı

xaricindədir. Lisenziyaları geri çağırılmış kredit təşkilatlarında ləğvetmə komissiyasının yaradılmasına, ləğvetmə prosesinin aparılması və başa çatdırılmasına nəzarət funksiyalarının gücləndirilməsi mexanizmi işlənilib hazırlanmalıdır.

Vergi Məcəlləsinin 111-ci maddəsinə müvafiq olaraq əgər malların təqdim edilməsi, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsilə əlaqədar gəlir əvvəllər sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən ümumi gəlirə daxil edilmişdirsə, vergi ödəyicisi onlarla bağlı olan ümüdsüz borc məbləğini gəlirdən çıxmaq hüququna malikdir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kredit təşkilatları isə Milli Bank tərəfindən müəyyən edilmiş qaydaya uyğun aktivlərin təsnifatından asılı olaraq xüsusi ehtiyat fondunun yaradılmasına aid məbləği bütünlüklə xərclərə daxil edirlər. Bank olmayan digər təsərrüfat subyektlərindən fərqli olaraq, banklar xüsusi ehtiyat fondunu bütün aktivlər, həmçinin ümüdsüz olmayan aktivlər üzrə yaradırlar ki, bu da onların fəaliyyət göstərməsinə daha sərfəli şərait yaradır.

İnteqrasiya proseslərinin reallığına görə qeyd etməliyik ki, Avropa Birliyinin xüsusi direktivi ilə üzv ölkələrdə bank əmanətləri üzrə gəlirlər 2005-ci ildə 15%-li dərəcələrlə vergiyə cəlb edilirlər. Direktiv 2008-ci ildən bu dərəcələrin 20%-ə, 2011-ci ildən 35%-ə qədər artırılmasını nəzərdə tutur. Avropa Birliyi daxilində reallaşması nəzərdə tutulan bu tədbirlərin iqtisadi mahiyyəti bəllidir. Məsələ vergitutma sistemində bərabərliyi, neytrallığı təmin etməyə – hər bir gəliri eyni dərəcə ilə vergiyə cəlb etməyə bağlıdır.

Şübhəsiz ki, Avropa Birliyinin faiz gəlirləri üzrə standartlarının Azərbaycanın bank sektoruna köçürülməsi mümkün deyil. Amma uzunmüddətli perspektivdə vergitutmanın təməl prinsiplərinə və inteqrasiya proseslərinin yaradacağı yeni reallıqlara da göz yummaq olmaz.

Nəzərə alınmalıdır ki, artıq Azərbaycan banklarında 12 mlrd. əmanət saxlanır. Aydındır ki, bu depozitlər üzrə ödənilən faizlər bir çox hallarda vergiyə cəlb edilən başqa gəlirlərdən - əmək haqlarından, mükafatlardan və s.-dən yüksək olur. Bu və başqa

cəhətlərə görə perspektivdə faiz gəlirlərinə vergi güzəştlərinin ləğvi və eyni zamanda bu gəlirlərdən gəlir vergisinin aşağı dərəcəsi ilə vergitutma məqsədəuyğun hesab oluna bilər. Qanunvericiliyin göstərilən istiqamətdə təkmilləşməsi vacib sayılmalıdır.

Xarici maliyyələşmə mənbələri – kredit və səhm buraxılışı hesabına maliyyələşmə arasındakı vergi fərqlərinin azaldılması mövcüd qanunverici reallıqların qorunmasını və ya bir sıra xarici ölkələrdə istifadə edilən digər bir üsulun - imputasiya sisteminin tətbiqini tələb edir. Yəni məsələ dividend ödənişlərinin vergidən azad edilməsi müddətinin artırılması ilə də, səhmdarın gəlir vergisi üzrə öhdəliyini korporasiyanın mənfəət vergisinə müvafiq azaltmasına imkan verən hüquqi əsaslarla da həll oluna bilər. İkinci həll – imputasiya sistemi təkcə səhm maliyyələşməsi ilə bank krediti maliyyələşməsi arasındakı fərqlərin azaldılması baxımından maraqlı deyil. Biz bilirik ki, banklar korporativ sektora aiddir və bankın səhmdarları da potensial olaraq iqlat vergitutmaya məruz qalırlar. Böyük Britaniya, Fransa, Kanada, İtaliya, Finlandiya və s. ölkələrdə son zamanlara qədər tətbiq olunan imputasiya sistemi iqlat vergitutmanın zərərini minimallaşdırmağa yönəlib.

İmputasiya sisteminin tətbiqi zamanı səhmdar öz gəlir vergisi ödənilən mənfəət vergisi hesabına qismən azalda bilir. Məsələn, bankın səhmlərinin 1%-inin sahibi gəlir vergisi üzrə öhdəliyini mənfəət vergisinin 1%-i həcmində – 20 min manat azalda bilir.

Beləliklə, imputasiya sisteminin qanunverici təsbiti də məqsədə müvafiq ola bilər, ancaq qeyd etməliyik ki, bu sistemin praktik tətbiqi arzu edilən nəticələri verməyib. Qlobal kapital bazarlarında bu mexanizm tam fəaliyyət göstərə bilməyib. Bu cəhətlər imputasiya sisteminin tətbiqinin səmərəliliyinə əsaslı şübhələr doğurur və buna görə də iddia edə bilərik ki, məsələnin ən düzgün həlli dividend ödənişlərinin uzunmüddətli perspektivində vergitutmadan azad edilməsidir.

Əvvəllər ölkədə tətbiq edilən məcburi ehtiyat normaları dünyanın başqa ölkələri ilə müqayisədə olduqca yüksək idi və ölkə kredit təşkilatları yüksək dərəcəli impliçit vergitutmaya məruz qalırdılar. Qlobal maliyyə böhranı bu məsələyə baxışı dəyişdi.

Məcburi ehtiyat normaları 0,5-ə salındı və ölkə iqtisadiyyatı 340 milyon manat əlavə likvidlik əldə etdi. Əlbəttə ki, bu əhəmiyyətli bir dəyişiklikdir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın bank bazarında nağd olmayan ödənişlərə keçiş prosesi getdikcə sürətlənməkdədir. Nağd olmayan ödəmələrə keçişin dünya təcrübəsi, xalqın maliyyə imkanlarının banklara cəlb edilməsi ölkədəki iqtisadi vəziyyəti keyfiyyət baxımından

yaxşılaşdırıldığını və bunun da xalqın sosial vəziyyətini yüksəltdiyini göstərir. Bank sistemində 2005-ci ilin yanvar ayından etibarən Azərbaycanda “İnternet Bankçılığı” və “Mobil Bankçılıq” ödəniş sistemləri tətbiq edilməyə başlamışdır. Bu fəaliyyətlər Dünya Bankının və Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələrinə əsasən həyata keçirilmişdir. Hal hazırda Azərbaycanın bank bazarında müştərilərin imkanları inkişaf etməkdə və onların tələblərinə görə beynəlxalq xidmətlər tətbiq edilməkdədir. Ölkədə bank bölməsinin inkişaf etməsə və xalqın banklara olan etibarını yenidən əldə etmək üçün əmanət sığorta fondu qurularaq əmanətlərin sığortalanması haqqında qanun qəbul edilməlidir. İslahatlar daxilində əmanətlərin sığortalanması üçün bəzi fəaliyyətlər həyata keçirilir. Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun qurulması və fəaliyyəti ilə əlaqədar qanun 2005-ci ildə çıxarılmışdır. Başqa bir tərəfdən əmanətlərin sığortalanması fondunun təşkilindən meydana gələn problemlər üçün də Mərkəzi Bankın, başqa bankları maliyyə hesablarını həqiqətə uyğun açıqlamaq istiqamətində siyasət tətbiq etməlidir. Bank bölməsində infrastruktur çalışmaları, ödəmə sistemi, muhasibat sistemi, bank nəzarət və hüquqi infrastruktur kimi çalışmalarda davam etməkdədir. Bank bölməsinin inkişafı isə özəl bölmə baxımından, xüsusi ilə həm asan kredit imkanı əldə etmə baxımından, həm də fərqli bank xidmətlərindən istifadə edilməsinə imkan verəcəkdir. Bank bölməsinin inkişafı və sistemə etibar edilməsi, fərdlərin əllərindəki nağd imkanları banklara istiqamətləndirməkdə təsirli olacaqdır.

Bundan başqa, bu gün bank əməliyyatları çeşidinə depozitlər qəbulu, kreditlər verilməsi, bank hesablarının açılması və bu hesablar üzrə müştərilərə xidmət, klirinq xidmətləri, kassa xidmətləri, qiymətli kağızlarla əməliyyat, lizinq, faktoring, trust əməliyyatları, maliyyə-konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi və s. aiddir. Bank əməliyyatlarının belə bir rəngarəngliyinə baxmayaraq, bu əməliyyatların əsasən passiv və aktiv əməliyyatlar üzrə təsnifləşdirilir. Aydındır ki, depozit qəbul ediləndə də, öz səhmini və ya istiqrazını buraxanda da, bank passiv əməliyyatlar aparır. Belə ki, depozitlərə də, istiqrazlara da faiz ödəmək, səhmlərə isə dividend vermək lazım gəlir.

Kommersiya kreditinin, lizinq və ya faktoring əməliyyatlarının da mahiyyətə fərqlənmədiyini iddia etmək olar. Çünki kommersiya krediti verildə, bank müəyyən gəlir - kredit faizləri əldə edir. Lizinq üzrə hər hansı əmlakı alıb, icarəçiyə verəndə də bank gəlirə – lizinq ödənişlərindən yaranacaq gəlirə ümidli olur. Məsələyə belə bir yanaşma Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində də mövcuddur və Vergi Məcəlləsinin 140.1-ci maddəsinə görə maliyyə lizinqi üzrə ödəmələr «icarəyə verilmiş ssuda üzrə ödəmələr sayılır».

Dövlətin vergi sistemi və vergi siyasəti bazarın bütün subyektlərinin iqtisadi maraqlarına toxunur. Bank xidmətləri bazarı burada əsas segmentlərdən biridir və bazar iqtisadiyyatını banklarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Bank xidmətləri bazarının idarə olunması, o cümlədən onun vergilər vasitəsilə tənzimlənməsi iqtisadi tarazlıq və təhlükəsizlik baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ayrıca, maliyyə xidmətlərinin rolu bu mövzuda geniş izah olunur. Maliyyə xidməti dedikdə, Vergi Məcəlləsinə əsasən vergitutma məqsədləri üçün aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- kreditlərin, maliyyə lizinqi üzrə kreditlərin, kredit təminatlarının və pul-kredit əməliyyatlarında hər hansı girov və ya lombard təminatının təqdim edilməsi (yaxud verilməsi) və qaytarılması, o cümlədən krediti və ya təminatı təqdim etmiş şəxsin kreditləri və kredit təminatlarını idarə etməsi;

- müştərilərin depozitlərinin və hesablarının idarə edilməsi, tədiyyələr, köçürmələr, borc öhdəlikləri və tədiyə vasitələri ilə bağlı əməliyyatlar;

- qanuni tədiyə vasitələri olan valyutanın, pul vəsaitlərinin və əskinaların (numizmatika əşyalarından başqa) tədavülü ilə bağlı əməliyyatlar;

- səhmlərin, istiqraz vəərəqələrinin, sertifikatların, veksellərin, çeklərin və digər qiymətli kağızların tədavülü ilə bağlı əməliyyatlar. İnkassasiya xidmətləri və ya banknotların, qiymətli kağızların və ya digər qiymətliyələrin saxlanması və ya onların qorunmasının təmin edilməsi üzrə xidmətlər maliyyə xidmətlərinə aid deyildir;

- törəmə maliyyə vasitələri ilə əqdlərə, forvard müqavilələrinə, opsiyonalara və analoji sazişlərə aid əməliyyatlar;

- investisiya fondlarının idarə edilməsi ilə bağlı xidmətlər və s.

Azərbaycanın bank sisteminin inkişaf strategiyasının əsasını sərbəst maliyyə ehtiyatlarının mobilizasiyası, maliyyə ehtiyatlarının investisiya şəklində real sektora transformasiyası və daha effektiv paylaşdırılması təşkil edir. Bunun üçün bank sisteminin özünün keyfiyyətə yeni inkişafına, müasir bank texnologiyalarının tətbiqinə, təkmil və sabit qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasına və s. islahatlara ehtiyac var. Bu baxımdan bank sisteminin inkişafına bilavasitə təsir edən vergitutma mexanizmi və nəzarət funksiyalarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra işlər həyata keçirilməlidir.

Əlbəttə, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində banklar və ayrı-ayrı bank fəaliyyətlərini həyata keçirən digər təşkilatlar tərəfindən məlumatların verilməsi mexanizmi göstərilib. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində qeyd olunur ki, bank hesabı və əmanətinin, hesab əməliyyatlarının və müştəri haqqında məlumatların sirrini bank qarantiyə verir. Bank sirri təşkil edən məlumatlar yalnız müştərilərin özlərinə və ya nümayəndələrinə verilə bilər. Dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxslərinə isə bu cür məlumatlar yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada verilə bilər.

Bank məlumatının əldə edilməsi mexanizmi nə qədər səmərəli olsa da, onun təkmilləşdirilməsi artıq zəruri hala çevrilib. Buna görə, vergi orqanları tərəfindən bu mexanizmin təkmilləşdirilməsi təklif olunur. Təklif olunan dəyişikliklərə əsasən bank məlumatları yalnız cari qanunun yol verdiyi məhdud vəziyyətlərdə deyil, istənilən əsaslı məqsəd üçün əldə oluna bilər. Bunula yanaşı, bank məlumatları yalnız nəzərdə tutulmuş vergi ödəyicisi ilə deyil, əlaqəli tərəflər üçün də əldə oluna bilər və s.

Vergi məqsədləri üçün bank məlumatlarına daxilolma imkanları üzrə beynəlxalq iqlim sürətlə dəyişir. Dünya birliyi təsdiq edir ki, bank məlumatlarına çıxışın

təkmilləşdirilməsi həm kriminal, çirkli pulların yuyulması, həm də vergi cinayətlərinə qarşı mübarizədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2002.
2. Azərbaycan rəqəmlərdə, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2007.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı: 2002.
4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2005.
5. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi. 6 illik fəaliyyətə dair hesabat. Bakı: 2006.
6. Banklar haqqında (normativ aktlar toplusu). Bakı: 2005.
7. Banklar haqqında sənədlər toplusu. Bakı: 2006.
8. Abbasov Ə.N., Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının regionları: maliyyə və vergi potensialının proqnozlaşdırılması. Monoqrafiya. Bakı: Elm, 2002, 132 s.
9. Bağırov D.A. Vergi auditi. Bakı: Maarif, 1999, 428 s.
10. Bağırov D.A. Vergi nəzarəti. Dərslik, Bakı: 2006.
11. Bağırov E.D. Pul dövriyyəsinin məzmunu, onun əsas anlayışları // «Odlar Yurdu» Universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri. Bakı: №6, 2001.
12. Bağırov M.M. Bank risklərinin müasir səviyyəsi və idarə olunmasının nəzəri əsasları // İqtisadiyyat və audit, №3, 2001.
13. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. Büdcə sistemi. Dərslik. Bakı: 2003, 418 s.
14. Qurbanov Ç.N. Kommersiya banklarında mühasibat uçotu. Bakı: Elm, 1997, 270 s.
15. Hüseynov A. Bələdiyyə maliyyəsi və yerli büdcə prosesi. Bakı: 2003.
16. Hüseynov A., Zeynalov V. Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri. Bakı: 2006, 432 s.
17. Hüseynov A., Paşayeva N. Vergi sisteminin təkmilləşməsi problemləri: qanunverici bazanın yeniləşmə istiqamətləri. Azərbaycan Respublikası İİN - İqtisadi İslahatlar Mərkəzi. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri və

- problemləri // Elmi əsərlər toplusu, V buraxılış, Bakı: 2004, 231 s.
18. Həsənlı M.X. Vergilər. Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 1998, 116 s.
 19. Məmmədov F., Musayev A., Sadıqov M., Rzayev Z., Kəlbıyev Y. Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları. Dərslik. Bakı: 2001.
 20. Məmmədov F., Musayev A., Sadıqov M., Kəlbıyev Y., Rzayev Z. Vergilər və vergitutma. Dərslik. Bakı: 2005.
 21. Məmmədov S.M. İnflyasiya və maliyyə bazarı. Bakı: 1998, 204 s.
 22. Məmmədov S.M. Maliyyə. Dərslik. Bakı: 1997, 428 s.
 23. Musayev A., Qəhrəmanov A. Vergi mədəniyyəti. Bakı: 2004.
 24. Musayev A., Kəlbıyev Y., Hüseynov A. Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Dərs vəsaiti. Bakı: 2002.
 25. Musayev A. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı: 2004.
 26. Sadıqov M.M. Maliyyə potensialının formalaşmasında dövlətin borc siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi problemləri. Monoqrafiya. Bakı: «Ünsiyyət» nəşriyyatı, 2003, 80 s.
 27. Sadıqov M.M., Balayeva E.A., Həmişəyeva Ş.Ü. Beynəlxalq valyuta- kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. Dərslik. Bakı: 2003, 194 s.
 28. Sadıqov M., Hüseynov A., Zeynalov V. Korporativ maliyyə. Bakı: 2007, 504s.
 29. Səbzəliyev S.M., İbadov H.İ. Mühasibat uçotu. Bakı: 1990, 280 s.
 30. Şəkərəliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı: Elm, 2002, 450 s.
 31. Şəkərəliyev A.Ş. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət. Bakı: ADİU-un nəşr., 2000.
 32. Абалкин Л. Качественные изменения структуры финансового рынка и бегство капитала из России // Вопросы экономики, 2000, №6, с. 4-14).
 33. Александров И.М. Налоги и налогообложение. М.: 2005, 162 с.
 34. Аристотель. Политика и Афинская политика. М.: Мысль, 1997, 108 с.
 35. Аслапов В.Ф. О налоговом бремени и эффективности действующей системы

- налогообложения в Российской Федерации // Налоговый вестник. №12, 1996.
36. Аткинсон Э.Б., Стиглиц Дж.Э. Лекции по экономической теории государственного сектора. Пер. с.англ. М.: 1995, 832 с.
37. Банковское законодательство. М.: 2006.
38. Баранова Л.Г., Тихонова Е.И. Основные налоговые модели // Финансы, 1992, №4, с.28-30.
39. Бартенев. С.А. История экономических учений в вопросах и ответах. М.: 1998, 192 с.
40. Барулин С.В. Наорги как инструмент государственного регулирования экономики // Финансы, 1996, №1, с.25-28.
41. Бернар И.В., Жан-Клод Колли. Толковый экономический финансовый словарь. М.: 1997
42. Бизнес. Толковый словарь. Originally published bu Oxford University Press. М.: 2001, 628 с.
43. Бланкарт Ш. Государственные финансы в условиях демократии. М.: 1999, 211 с.
44. Бобылев Ю.А. Российская отраслевая наука и налоговая политика // Финансы, №7, 1998.
45. Боди З., Мертон К. Финансы. М.: 2003.
46. Бригхем Ю., Гапенский Л. Финансовый менеджмент. СПб, 1998.
47. Брызгалин А.В. Мифы современного налогообложения // Налоговый вестник, 1997, №4, с.10-15.
48. Брызгалин А.В. Понятие налога и нормативное разграничение налоговых и неналоговых платежей по законодательству Российской Федерации // Налоговый вестник, 1997, №10, с.3-7.
49. Бьюкенен. Дж.М. Сочинения. Пер. с анг. М.: 1997, 560 с.
50. Вовченко Н.Г., Кармала К.В. Финансовые системы зарубежных государств.

Ростов на-Дону, 2005.

51. Все начиналось с десятины. Под.ред. Б.Е.Ланина / Пер. с. немецкого. М.: 1992, 408 с.
52. Горский И.В. К оценке налоговой реформы // Финансы, 1992, №12, с. 35-41.
53. Гражданский Кодекс Российской Федерации. М., 1999, 480 с.
54. Дубов В.В. Действующая налоговая система и пути ее совершенствования // Финансы, 1997, №4, с.23-24.
55. Жарковская Е.П. Банковское дело. М.: 2006.
56. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. М.: 1949, 367 с.
57. Корнаи Я. Путь к свободной экономике. М.: 1990, 230 с.
58. Костюк Б.М. История экономических учений. М.: 1997, 224 с.
59. Лабутичев И.В. Усиление недискриминации в международных договорах об устранении двойного налогообложения // Налоговый вестник, 1998, №2, с.11-13.
60. Ларионов И.К. О налоговой системе России // Финансы, 1995, №2, с.28-31.
61. Майбурд Е.М. Введение в истории экономической мысли. От пророков до профессоров. М.: 1996, 544 с.
62. Макконел, Брю. Экономика. М.: 1999, 697 с.
63. Маргарет Мей. Трансформации функции финансов. Пер. с англ., М.: 2005.
64. Медведьев А.Н. Как планировать налоговые платежи? М.:1996,192с.
65. Мексон М., Хедеоури П. Основы менеджмента. 2001.
66. Менкью Г.Н. Принципы экономикса. М.: 2004, 552 с.
67. Милль Дж. Основы политической экономики // Вопросы экономики. 1989, №11, ст. 137, ст. 136-138.
68. Мусаев А., Магеррамов Р., Салаев Р. Налоги и налогообложение в Азербайджане. Учебник. Баку: 2005.
69. Налоги и информационные технологии. Учебное пособие. Под ред. Бушмина

- Е.В., М.: Изд. Журнала «Налоговый вестник», 1998, 176 с.
70. Налоги, налогообложение и налоговое законодательство. Учебное пособие для вузов / Под.ред. Е.Щ.Евстигнеева, Санкт-Петербург, 2000.
71. Налогообложение. Теории, проблемы, решения / Под реакцией В.П.Вишневого. Донецк, 2006, 504 с.
72. Нитти. Ф. Основы начала финансовой науки. М.: 1904, 243 с.
73. Основы налогового права / Под ред. С.Г.Пепеляева, М.: Инвест. Фонд, 1995, 496с.
74. Паисков В.Г. Налоговое бремя в Российской налоговой системе // Финансы, 1998, №11, с. 18-23.
75. Пепеляева С.Г. Налоговое законодательство и налоговое обязательства // Финансовые и бухгалтерские консультации, 1997, №8, с.25-28.
76. Пепеляева С.Г. Основы налогового права. М.: 1995, 496 с.
77. Пеппер Дж. Практическая энциклопедия международного и финансового планирования. М., 1998, 228 с.
78. Петти У. Трактат о налогах и сборах. Антология экономической классики. М.: 1993, 475 с.
79. Поляк Г.Б. Бюджетная система России. М.: 2000, 145 с.
80. Противоречие использования иностранного капитала в Украине // Экономика Украины, 1997, №1, с. 37-42.
81. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов. Учебное пособие. М.: 1966, 192 с.
82. Рикардо Д. Начало политической экономики и налогового обложения. Том 1, М.: 1955, 360 с.
83. Роберт В.Колб, Рикардо Дж Родригес. Финансовый менеджмент. М.: 2001, 100 с.
84. Роберт С. Пиндайк, Даниель А. Рубинфельд. Микроэкономика. М.: 2000, 743 с.

85. Роде Э. Банки, биржи, валюты современного капитализма. М.: 1986.
86. Самуельсон П. Экономика. М.: 1964, 638 с.
87. Самуельсон П., Нордхауз В. Экономика. М.: 1999, 676 с.
88. Сапир Ж. Усиление валютного контроля и контроля за капиталом в России // Проблемы прогнозирования, 2000, №6, с. 105-119.
89. Серых В.М. Теория государства и права. М.: 2001, 101 с.
90. Смит А. Исследование о природе и о причинах богатства народов. Ленинград, 1935, том 2, 560 с.
91. Стиглиц Дж.Ю. Экономика государственного сектора. Пер. с английского. М.: 1997, 720 с.
92. Сумароков В.Н. Государственные финансы в системе макроэкономического регулирования. М.: Финансы и статистика, 1996, 224с.
93. Сутырин С.Ф., Погорелецкий А.И. Налоги и налоговое планирование в мировой экономике. Санкт-Петербург, 1998, 511 с.
94. Танци В. Роль государства в экономике: эволюция концепций // Мировая экономика и международные отношения, М., 1998, №10, с. 51-62.
95. Таузенд Дж. Соотношения между налоговой и финансовой отчетностью // Бухгалтерский учет и аудит, 1994, №12, с. 30-31.
96. Уильям Шарп, Гордон Дж. Александр, Джеффри В. Бейли Инвестиции. М.: 1994.
97. Управленческий учет / Под ред. В.Паля и Р.Вандер Вила. М., 1997, 480 с.
98. Фараджев А.. Зарождение и развитие экономической мысли Азербайджана. Б.: Эльм, 1986.
99. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика, М.: 1999, 864 с.
100. Фомина О.А. Зарубежный опыт налогового планирования // Налоговый вестник. 1997, №5, с. 82-86.
101. Черник Д.Г. Налоги в рыночной экономике // Финансы, М.: 1992, №3, с.19.

102. Экономическая энциклопедия. М., 1999, 831 с.
103. Юткина Г.Ф. Налоги и налогообложение. М.: 2001, 80 с.
104. Яковлева Е. Политика привлечения иностранных инвестиций в России // Мировая экономика и международные отношения, 1999, №1, с. 90-100.
105. Allingham M. and A. Sandmo. Income tax evasion: A theoretical Analysis // Journal of Public Economics, 1972, №1, p. 323-338.
106. Buchanan James M., Musgrave Richard A. Public Finance and Public Choice: Two Constraining Vision of the State – Cambridge; Massachusetts. The MIT Press, 1999, 272 p.
107. Groves Harold M. Tax. Philosopher. Two Hundred Years of Thought in Great Britain and United States. Wisconsin. The University of Wisconsin Press 1974, 58 p.
108. European Charter of Local Government. Strasbourg: Council of Europe. 1985, №122.
109. European Central Bank. The use of a minimum reserve system by the European System of Central Banks in Stage Three: Final. Specification. Frankfurt, 1998.
110. Carmin R. Financial intermediation and the optimal tax system // Journal of Public Economics, 1997, №63, p.351-382.
111. Kirilenko A. Summers V. Bank Debit Taxes: Yield vs. disintermediation. World Bank, 2002.
112. Levin M., Pitter P. Taxation of Financial Intermediation in Industrialized Countries. World Bank, 2003.
113. Musgrave Richard A., Musgrave Peggy. B. Public Finance in Theory and Practice. Fourth ed. New York, 1994, 824 p.
114. OECD Revenue Statistics 1965-2000. Paris, OECD, 2001, 308 p.
115. Official Journal Fourth Council directive – 91.
116. Poddar S. Value - added Tax for Financial Services. World Bank, 2003, 43p.
117. Rosen Harvey S. Public Finance 3 ed. Burr Ridge Illinois. Irwin, 1992, 657p.

118. Stiglitz J. The Role of State of Financial Market. Washington, 1994, 86 p.
119. Tait A. Value - added Tax International Practice and Problems. Washington. IMF, 1998, 480 p.
120. Jones S.M. Principles of taxation for business and investment planning. Boston etc. Irwin, 1998, 477 p.
121. World development indicators - 2006. The World Bank. Washington.